

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTR MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Talıbova Könül Salman qızı
(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

**«Aran iqtisadi rayonunun soail-iqtisadi inkişafı, yaranan ekoloji problemlər
və həllinin bəzi istiqamətləri»
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı : **060510 «Ekologiya»**

İxtisaslaşma: **«Ətraf mühitin mühafizəsi və bərpası»**

Elmi rəhbər
dos. Mehdiyeva V.Z.

Magistr proqramının rəhbəri
dos. İbrahimov Y.N.

Kafedra müdiri : **dos. Mehdiyeva V.Z.**

BAKİ - 2015

Mündəricat

Giriş	3
Fəsil I. Aran iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı	6
§1.1. Yanacaq-energetika kompleksinin respublikanın ərazi əmək bölgüsündə yeri və strukturu	6
§1.2. Rayonda maşınqayırma və metal emalı sənayesinin inkişafı və yerləşdirilmə xüsusiyyətləri	16
§1.3. İqtisadi rayonda kimya və tikinti materilları sənayesinin inkişafı və yaratdığı ekoloji problemlər	21
Fəsil II. Aran iqtisadi rayonunda aqrar-sənaye kompleksinin və nəqliyyatın ərazi prinsipi üzrə təşkili və yaranan ekoloji problemlər	26
§2.1. Rayonun kənd təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətləri	29
§2.2. Yüngül və yeyinti sənayenin inkişafı və ərazi təşkili	42
§2.3. Rayonun kənd təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətləri Aran iqtisadi rayonunda nəqliyyatın ərazi prinsipi üzrə təşkili və yaranan ekoloji problemlər	53
Nəticə və təkliflər	74
Ədəbiyyat siyahısı	75

Giriş

Mövzunun aktuallığı.

Respublikamızın əkinçilik regionu olan Aran iqtisadi regionunun torpaq örtüyü əsas etibarilə boz və açıq-şabalıdı torpaqların müxtəlif növlərindən ibarətdir. Bu torpaq növlərindən əlavə, ərazinin müxtəlif sahələrində çəmən-bataqlıq, şoranlaşmış və qumsal torpaqlara da təsadüf edilir. Boz torpaq və onun ayrı-ayrı növləri başlıca olaraq Kür-Araz ovalığında yayılmışdır.

İqtisadi regionun yaşayış üçün əlverişli təbii şəraiti və iqtisadi-coğrafi mövqeyi əhalinin məskunlaşmasında mühüm rol oynamışdır. İqtisadi regionun ümumi əhalisinin sayı 1,7 mln.-dan çox olmaqla ölkə əhalisinin 20,4 faizinin təşkil edir. İqtisadi regionda əhalinin orta sıxlığı hər kvadratkilometrə 78 nəfər təşkil edir.

Aran iqtisadi regionunun əsas təbii sərvətləri bol günəş enerjisindən, Kür və Araz çaylarının su ehtiyatlarından və əkinə yararlı geniş torpaq fondundan ibarətdir. Aran iqtisadi regionunda həm yeraltı, həm də yerüstü yanacaq-energetika mənbələri mövcuddur. Yeraltı sərvətlərə, yaxud enerji daşıyıcılara, əsasən neft, təbii-qaz ehtiyatları, yodlu və bromlu mədən suları, müxtəlif tikinti materialları daxildir. Aran iqtisadi regionu Azərbayanda istehsal edilən neftin 16%-ni, təbii qazın 15%-ni, quruda çıxarılan neftin isə 40%-ni verirdi.

Aran iqtisadi regionu ölkə əhəmiyyətli magistral nəqliyyat xəttləri (dəmir, şose yolları) üzərində yerləşir. Bakı şəhərini ölkənin əsas iqtisadi rayonları, həmçinin Gürcüstan, İran və Türkiyə respublikaları birləşdirən nəqliyyat yolları bu regionun ərazisindən keçir. Eyni zamanda Avropa və Asiyadan çarpaz şəkildə keçən marşrutlar şəbəkəsini əks etdirən və 33 ölkədən keçən məşhur İpək Yolu bu regionun ərazisindən keçir.

Aran iqtisadi regionunda sənaye nisbətən inkişaf etmişdir. Regionun sənayesi, əsasən onun cənub-qərbində (Şirvan, Salyan, Neftçala) və şimal-qərbində (Mingəçevir və Yevlax şəhərlərində) cəmlənmişdir. Bu baxımdan rayonun sosial iqtisadi inkişafının araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Aran İqtisadi rayonunda təsərrüfatın dərindən öyrənilməsi, onun xarakterik xüsusiyyətləri, əldə olunan nəticələr və yeni təkliflərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın vəzifələr dairəsi dissertasiya işinin strukturundan irəli gələrək araşdırılmışdır.

Tədqiqatın predmet və obyekt. Tədqiqatın obyekt kimi problemli vəziyyəti yaradan və öyrənilmə üçün seçilmiş proses, hadisə, predmeti kimi isə bu obyektin həddlərində olanlar nəzərdə tutulur. Bu baxımdan dissertasiya işinin predmeti bütövlükdə sosial iqtisadi inkişafın mahiyyəti, onun birləşmə imkanları, forma və metosların öyrənilməsi ilkə seçiyyələndir. Burada dövlət proqramları əsas götürülür.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Tədqiqatın informasiya bazasını araşdırılan mövzu üzrə yerli və xarici müəlliflərin elmi işləri, rəsmi və biblioqrafik mənbələr təşkil edir. Tədqiqatın alətlər bazası kimi daha çox nəticə verə bilən elmi dərkətmə, işlənilib hazırlanmış cədvəllər, araşdırmalar və təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Elmi dərkətmə metodları kimi empirik tədqiqatlar metodundan (müqayisəetmə və s.), həm empirik, həm də nəzəri tədqiqat səviyyəsində istifadə olunan metodlardan, həmçinin nəzəri tədqiqat metodundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində aparılan araşdırmalar əvvəlki ümumi yanaşmalardan özünün kompleksliliyi ilə fərqlənir, iqtisadi inkişafın bu günü araşdırılmaqla yaranan ekoloji problemlər müəyyənləşdirilir və onların həlli istiqamətləri göstərilir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Elmi tədqiqatın nəticələri kimi əldə olunan təkliflər praktiki əhəmiyyətliyə malikdirlər və təcrübədə istifadə oluna bilər.

Aran iqtisadi regionu olduqca əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. O, şimalda Böyük Qafqaz, cənub-qərbdə Kiçik Qafqaz, cənubda Lənkəran iqtisadi regionu, şərqdə isə Xəzər dənizi ilə həmsərhəddir. İqtisadi regionun ümumi sahəsi 21,43 min km² olmaqla, ölkə ərazisinin 24,7%-ni əhatə edir.

2014-cü ilin əvvəlinə iqtisadi rayonun ərazisi, əhalisinin sayı və sıxlığı

İqtisadi rayonun rayonlarının adları	Ərazisi min kv.km.	Əhalinin sayı,min nəfər	Əhalinin sıxlığı(1kv.km.,nəfər)
Aran iqtisadi rayonu cəmi	21,15	1910,4	90
O cümlədən:			
Göyçay rayonu	0,74	114,5	155
Beyləqan rayonu	1,13	92,4	82
Ağcabədi rayonu	1,76	128,7	73
Bərdə rayonu	0,95	149,5	157
Neftçala rayonu	1,45	84,0	58
Biləsuvar rayonu	1,36	95,6	70
Salyan rayonu	1,60	129,8	81
Yevlax rayonu	1,47	123,5	84
Mingəçevir şəhəri	0,14	100,6	719
Ağdaş rayonu	1,02	104,4	102
Ucar rayonu	0,83	82,9	100
Zərdab rayonu	0,86	55,8	65
Kürdəmir rayonu	1,63	110,1	68
İmişli rayonu	1,89	121,9	64
Saatlı rayonu	1,18	100,2	85
Sabirabad rayonu	1,47	164,6	112
Hacıqabul rayonu	1,60	70,1	44
Şirvan şəhəri	0,07	81,8	1169

Respublikamızın əkinçilik regionu olan Aran iqtisadi regionunun torpaq örtüyü əsas etibarilə boz və açıq-şabalıdı torpaqların müxtəlif növlərindən ibarətdir. Bu torpaq növlərindən əlavə , ərazinin müxtəlif sahələrində çəmən-

bataqlıq,şoranlaşmış və qumsal torpaqlara da təsadüf edilir. Boz torpaq və onun ayrı-ayrı növləri başlıca olaraq Kür-Araz ovalığında yayılmışdır.

İqtisadi regionun yaşayış üçün əlverişli təbii şəraiti və iqtisadi-coğrafi mövqeyi əhalinin məskunlaşmasında mühüm rol oynamışdır.İqtisadi regionun ümumi əhalisinin sayı 1,7 mln.-dan çox olmaqla ölkə əhalisinin 20,4 faizinin təşkil edir.İqtisadi regionda əhalinin orta sıxlığı hər kvadratkilometrə 78 nəfər təşkil edir.

Aran iqtisadi regionunun əsas təbii sərvətləri bol günəş enerjisindən,Kür və Araz çaylarının su ehtiyatlarından və əkinə yararlı geniş torpaq fondundan ibarətdir.Aran iqtisadi regionunda həm yeraltı, həm də yerüstü yanacaq-energetika mənbələri mövcuddur.Yeraltı sərvətlərə, yaxud enerji daşıyıcılara, əsasən neft, təbii-qaz ehtiyatları, yodlu və bromlu mədən suları, müxtəlif tikinti materialları daxildir. Aran iqtisadi regionu Azərbayanda istehsal edilən neftin 16%-ni, təbii qazın 15%-ni, quruda çıxarılan neftin isə 40%-ni verir.

Aran iqtisadi regionu ölkə əhəmiyyətli magistral nəqliyyat xəttləri (dəmir, şose yolları) üzərində yerləşir. Bakı şəhərini ölkənin əsas iqtisadi rayonları,həmçinin Gürcüstan, İran və Türkiyə respublikaları birləşdirən nəqliyyat yolları bu regionun ərazisindən keçir. Eyni zamanda Avropa və Asiyadan çarpaz şəkildə keçən marşrutlar şəbəkəsini əks etdirən və 33 ölkədən keçən məşhur İpək Yolu bu regionun ərazisindən keçir.

Aran iqtisadi regionunda sənaye nisbətən inkişaf etmişdir. Regionun sənayesi, əsasən onun cənub-qərbində (Şirvan,Salyan,Neftçala) və şimal-qərbində (Mingəçevir və Yevlax şəhərlərində) cəmlənmişdir.

Aran iqtisadi regionu mühüm kənd təsərrüfatı regionudur.Regionun kənd təsərrüfatı suvarma əkinçiliyinə əsaslanır. Pambıqçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, quru subtropik meyvəçilik, bostançılıq kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələridir. İqtisadi rayonda həmçinin kartof və şəkər çuğunduru əkilir.

Heyvandarlıq sahəsində də region mühüm yer tutur. Respublikada istehsal olunan ətin,südün,yunun çox hissəsi Aran iqtisadi regionunun payına düşür. Heyvandarlıq sahəsinə gəldikdə isə,qeyd etmək lazımdır ki, buradakı istehsalın həcmi bir qayda olaraq müsbət inkişaf meyllidir.Bu regionda biyan,çiçid,bitki

yağları, meyvə-tərəvəz konservləri, balıq, balıq unu, balıq konservləri, körpə balıqların artırılması ilə məşğul olan müəssisələr fəaliyyət göstərir.

İİN-nin Aran regional Şöbəsi Aİ tərəfindən maliyyələşdirilən “Azərbaycanda Regional İqtisadi İnkişafa Dəstək” layihəsinin partnyorudur (daha geniş məlumat üçün “ Aİ-nin yardımı bölməsi”nə baxın).

İqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlar:

Ağdaş, Ağcabədi, Bərdə, Beyləqan, Biləsuvar, Göyçay, Hacıqabul, İmişli, Kürdəmir, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Ucar, Zərdab rayonları, Mingəçevir, Yevlax, Şirvan şəhərləri.

İqtisadi rayonun ümumi ərazisi:

21,43 min kv.km.

İqtisadi rayon əhalisinin ümumi sayı:

1769,87 min nəfər

Kənd təsərrüfatında üstünlük təşkil edən sahələr: Pambıqçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, quru subtropik meyvəçilik, bostançılıq. Əsas yeraltı sərvətlərdən neft, təbii qaz, yodlu və bromlu mədən sularından, müxtəlif tikinti materiallarından ibarətdir. Bol günəş enerjisi, Kür və Araz çaylarının su ehtiyatları, ikinci yararlı geniş torpaq fondu rayonun başlıca təbii sərvətlərindəndir. İqtisadi rayon həm yeraltı, həm də yerüstü yanacaq-energetika mənbələrinə malikdir.

Fəsil I. Aran iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı

§ 1.1. Yanacaq-energetika kompleksinin respublikanın ərazi əmək bölgüsündə yeri və strukturu

Məlumdur ki, Aran iqtisadi rayonu ölkəmizin iqtisadiyyatında inkişaf etmiş çoxsahəli sənaye rayonu kimi tanınır. İqtisadi rayon sənaye potensialına görə Abşeron və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarından sonra üçüncü yeri tutur. İqtisadi rayonun sənaye strukturunda Yanacaq-energetika, kimya və neft-kimya, maşınqayırma və metal emalı, tikinti materialları, yüngül və yeyinti sənayesi əsas yeri tutur.

İqtisadi rayonun Yanacaq-energetika kompleksinin, Kimya və tikinti materialları sənayesinin, maşınqayırma və metal emalının, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin və nəqliyyatının ölkənin ərazi əmək bölgüsündə rolu, onların strukturu, ayrı-ayrı sahələrinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və bu sahələrin daha da təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac kəmərinin, Bakı-Supsa neft kəmərinin, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin və Qədim İpək Yolunun rayon ərazisindən keçməsi ilə əlaqədar Aran iqtisadi rayonunun sənaye sahələrinin iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərməklə onun əhəmiyyətinin daha da artması qeyd olunmuşdur..

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində neft və qaz ehtiyatından istifadə edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi mühüm rol oynayır. İqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdirilməsi neft və qaza olan tələbatı daha da artırmışdır. Bu tələbatı yalnız yeni neft və qaz yataqlarının mənilmənilməsi ilə yanaşı, artıq istehsalə cəlb edilmiş neft və qaz yataqlarının kompleks və səmərəli istifadə edilməsi də mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, xalq təsərrüfatının müvaffəqiyyətlə inkişaf etməsi üçün elektrik və istilik enerjisinin istehsalı bütün təsərrüfat sahələrinin artımından yüksək olmalıdır. Bunu əsas kimi qəbul edərək stansiyaların yerləşdirilmə

prinsipinə ciddi əməl olunmalıdır. Xalq təsərrüfatı üçün mühümdür ki, istehsal edilən hər cür enerjinin maya dəyəri aşağı olsun. Elektrik enerjisinin maya dəyəri hər şeydən çox yanacağın istehsalına və onun nəql edilməsinə çəkilən xərclərdən asılıdır. Bu əsasdan da elektrik stansiyalarını bir qayda olaraq yanacaq təmin olunan rayonlarda tikmək iqtisadi cəhətdən sərfəli sayılır. Digər tərəfdən elektrik enerjisinin istehsalçılara elektrik xətləri vasitəsilə verilməsi imkanları da əsas götürülür.

Neft və qaz ehtiyatının çox olmasına baxmayaraq onlar heç də tükənməz deyildir. Buna görə də iqtisadiyyatın neft və qaza olan tələbatını ekstensiv yolla, yəni neft və qaz ehtiyatlarının istehsalı cəlb edilməsi çoxlu miqdarda kapital qoyuluşu tələb edir. Bundan başqa, baxmayaraq ki, elmi-texniki tərəqqi (ETT) sürətlə inkişaf edir, neft və qaz ehtiyatının mənimsənilməsi böyük texniki və iqtisadi çətinliklərlə üzləşir.

1950-1960-cı illərdə Kürboyu düzənliyi sahəsində məhsuldar qat çöküntüləri ilə əlaqədar olan daha zəngin neft yataqları kəşf olunmuşdur. Bunlarda Kürövdağ, Mişovdağ, Qarabağlı, Qalmaz kimi məşhur neft-qaz yataqları hazırda istismar edilir.

Beləliklə aydın olur ki, məhsuldar çöküntüləri Kürboyu rayonun ən mühüm neftli-qazlı dəstəsi olub, Azərbaycan torpağının “şah damarı” adlandırılır. Kürboyu rayonda məhsuldar qatın yayıldığı sahələrdə qum, alevrit və gil süxurlarının qeyri-bərabər növbələşməsindən təşkil olunmuşdur. Lakin göstərmək lazımdır ki, qumlu və alveritli süxurların miqdarı məhsuldar qat çöküntülərinin yayıldığı bütün neftli-qazlı vilayətlərdə eyni deyildir.

Kürboyu neftli-qazlı vilayətlərdə yayılmış məhsuldar qat çöküntüləri nisbətən zəif öyrənilmişdir. Burada indiyə kimi heç bir sahədə məhsuldar qat çöküntülərinin dabanə açılmamışdır. Burada məhsuldar qat çöküntülərinin öyrənilməmiş hissəsi gil, qum, qumbaşı, alverit süxurlarının növbələşməsindən ibarətdir.

Kürboyu neft-qaz rayonuna 1927-ci ildən (Neftçalada) neft hasilatı aparılmasına baxmayaraq rayon müharibədən sonra formalaşmağa başlamışdır. Kür

çayının aşağı axınının sol sahilində yerləşən Şirvan və Salyan düzləri geniş sahəni əhatə edir. Bu ərazidə “Salyanneft” və “Şirvanneft” NQÇİ-fəaliyyət göstərir. Burada 1970-ci ildə Azərbaycanda çıxarılan neftin 16,3%-i istehsal olunurdu. Lakin, hazırda onun respublikada tutduğu xüsusi çəkisi isə azalmışdır. Azərbaycanın quru səthində rayon neft hasilatına görə yalnız Abşeron neftli-qazlı rayonundan geri qalır.

Bu rayon neft və qaz sənayesinin gələcək inkişafı yalnız yeni neft yataqlarının istismara verilməsi ilə deyil, eyni zamanda istismar olunan yataqlarında yerin daha dərin (5-6 km) qatlarında yerləşən neft ehtiyatının mənimsənilməsindən də asılıdır).

Ümumiyyətlə, Kürboyu neftli-qazlı rayonun neft və qaz ehtiyatının mənimsənilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi Şirvan-Salyan sənaye qovşağının iqtisadi inkişafından asılıdır.

Kürboyu neft və qaz rayonu dlanan bu rayonda indiyə qədər 50 mly. Tona qədər neft və 15 mlrd.m³-ə qədər qaz hasil edilmişdir.

Aran iqtisadi rayonunda neft və qaz 1927-ci ildən (Neftçalada) çıxarılmasına baxmayaraq, o yalnız Böyük Vətən müharibəsi illərindən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Neft və qaz Kürboyu rayonunda hasil edilir və o, hazırda respublikanın əsas yanacaq bazalarından biri hesab olunur. Respublikanın neft və qaz sənayesində istehsal olunan ümumi məhsulun 12,5%-i, əsas istehsal fondlarının 16,5%-i və sənaye istehsal işçilərinin isə 12,4%-i bu rayonun payına düşür. Hazırda rayonda altı əsas neft yatağı istismar olunur. Bu yataqlar respublikada hasil olunan neftin 11,9%-ni və təbii qazın isə 9,3%-ni verir.

Kürboyu rayonunda neft və qaz hasilatı yalnız neft yataqlarının yerləşməsi xüsusiyyətlərinə görə deyil, neft və qaz hasilatının iqtisadi göstəricilərinə və onların artım sürətinə görə də respublikanın neft və qaz hasilatı sənayesindən tamamilə fərqlənir. Kürboyu rayonda neft və qaz sənayesinin əmək məhsuldarlığı və fondverimi, respublikaya nisbətən aşağıdır, əməyin fondla təchizatı və fond tutumu isə yüksəkdir.

Neft və qaz hasilatı sənayesində fondveriminin aşağı olmasının səbəbi əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə edilməməsi nəticəsindədir.

Əsas istehsal fondlarının 66,9%-i fəaliyyətdə olan quyuların dəyəri təşkil edir. Maşın və istehsal qurğularının xüsusi çəkisi isə 7,3%-dir.

Göstərmək lazımdır ki, Kürboyu rayonunda neft və qaz hasilatında Şirvanneft NQÇİ mühüm yer tutur. Belə ki, Kürboyu rayonunda neft və qaz hasilatında istehsal olunan ümumi məhsulun 60,6%-i, əsas istehsal fondlarının 50%-i, sənaye istehsal işçilərinin isə 60,2%-i Şirvanneft NQÇİ-nin payına düşür. Neft və qaz hasilatı Şirvanneft NQÇİ-də daha çox təmərküzləşdiyi üçün burada əmək məhsuldarlığı Salyanneft NQÇİ-ə nisbətən daha yüksəkdir.

Aran iqtisadi rayonunda təbii qazın hasilatı əsasən Şirvanneft və Salyanneft idarələrində qismən Neftçala neft və qaz çıxarma idarələrində həyata keçirilir. Təbii qaz hasilatının artım dinamikasını (cədvəl 2) nəzərdən keçirsək aydın olar ki, son illərdə neft hasilatında olduğu kimi bu sahədə də artım müşahidə olur. Əgər 2000-ci ildə təbii qaz hasilatı 21,8 milyon m³ təşkil etmişdirsə, 2006-cı ildə 83,7 mln.m³ olmuşdur. Neftçalada təbii qaz hasilatı 2006-cı ilə qədər olmamışdır. 2006-cı ildə bu ərazidə 25,8 mln.m³ qaz çıxarılmışdır. Şirvanda təbii qaz hasilatı 2006-cı ildə 2000-ci illə müqayisədə azalmışdır. Yeni horizontlarda yataqların kəşfi, müasir texnika, texnologiyaların, investisiya təminatı təbii qaz hasilatının yüksəldilməsinə də mühüm əhəmiyyət oynaya bilər.

Aran iqtisadi rayonunun energetika sənayesi mövcud istilik və hidroenerji ehtiyatlarının mənimsənilməsi əsasında yaranaraq, respublikanın energetika sənayesində mühüm yer tutur. Hazırda respublikanın energetika sənayesinin əsas istehsal fondlarının 48,2%-i və ümumi məhsulun isə 50%-dən çoxu bu rayonun payına düşür.

Kür çayının hidroenerji ehtiyatının mənimsənilməsi rayonda sənaye sahələrinin və suvarma əkinçiliyinin geniş inkişafına imkan yaratmışdır. Buna görə də, energetika sənayesi rayonun əsas aparıcı sənaye sahələrindən biri olmuşdur. Rayonun bütün sənaye sahələrində çalışan sənaye istehsal işçilərinin 7,2%-i, əsas istehsal fondlarının 27,5%-i, ümumi məhsulun isə 12,3%-i energetika sənayesinin

payına düşür. Mingəçevir (1953-cü il) və Varvara (1956-cı il) SES-nin tikilişinin başa çatdırılması burada energetika sənayesinin əsasını qoymuşdur. 1961-1963-cü illərdə isə Avropada açıq üsulla tikilən ən böyük istilik elektrik stansiyası (ümumi gücü 1120 min kVt) olan Şirvan DRES-i istifadəyə verilmişdir.

Hazırda respublikada fəaliyyət göstərən 9 SES-nin 3-ü (Mingəçevir, Varvara və Muğan SES-i) Aran iqtisadi rayonunun ərazisində yerləşir.

Cədvəl 2

İqtisadi rayon üzrə su istehlakı (milyon m³)

	2005	2010	2011	2012	2013
Azərbaycan Respublikası	8607	7715	8012	8248	8229
Aran iqtisadi rayonu Cəmi	5780,0	4440,6	4726,2	5046,8	4975,1
O cümlədən					
Göyçay rayonu	166,6	99,6	101,7	101,5	102,0
Beyləqan rayonu	216,0	216,8	219,0	219,0	219,3
Ağcabədi rayonu	335,0	427,8	431,1	430,6	430,5
Bərdə rayonu	389,6	364,0	356,7	363,0	358,7
Neftçala rayonu	179,0	157,0	167,5	160,4	164,3
Biləsuvar rayonu	153,6	173,0	191,1	218,8	203,1
Salyan rayonu	208,0	182,8	184,4	184,3	184,4
Yevlax rayonu	214,0	191,6	193,2	194,9	193,1
Mingəçevir şəhəri	1306,0	660,1	789,8	1011,1	938,6
Ağdaş	142,0	185,4	188,0	189,9	133,2

rayonu					
Ucar rayonu	205,0	132,9	136,6	136,3	135,8
Zərdab rayonu	203,0	180,5	200,5	200,9	200,8
Kürdəmir rayonu	255,6	222,4	217,8	218,2	220,0
İmişli rayonu	289,0	249,6	260,5	224,8	233,5
Saatlı rayonu	290,0	195,8	198,0	196,5	196,8
Sabirabad rayonu	408,0	291,1	339,8	331,3	357,4
Hacıqabul rayonu	84,0	63,7	71,9	72,3	70,3
Şirvan şəhəri	735,6	446,5	478,6	592,8	634,4

Mingəçevir su təsərrüfatı kompleksi tam istifadəyə verildikdən sonra, onun tikilişinə sərf olunan kapital 5 il müddətinə ödənilmişdir. Su bəndinin tikilişi ilə əlaqədar olaraq respublikanın mərkəzində Mingəçevir şəhəri yaranmışdır. Mingəçevir şəhəri ona yaxın olan Yevlax şəhəri ilə birlikdə burada Mingəçevir-Yevlax sənaye qovşağı yaranmışdır. Bundan başqa Mingəçevir su anbarının yaradılması nəticəsində Kür-Araz ovalığında suvarma əkinçiliyi güclü sürətdə inkişaf etmiş və Kür çayının tənzimlənməsi nəticəsində mənsəbindən 600 km məsafəyə qədər il boyu gəmilərin sərbəst hərəkətinə imkan yaratmışdır. Kür çayının suyunun tənzimlənməsi çayın sahilində olan axmazların və bataqlıqların qurudulmasına imkan vermişdir ki, bunun da nəticəsində kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə çoxlu torpaq sahəsi daxil edilmişdir.

Cədvəl 3

Rayon və	2000	2002	2003	2004	2005	2006
----------	------	------	------	------	------	------

şəhərlər						
Şirvan	5357	5117	5530	5275	5559	6097
Mingəçevir	11722 10,0 ^x	10757 6,0 ^x	11738 13,7 ^x	11483 9,8 ^x	11841 6,7 ^x	12412 8,0 ^x
Cəmi	17079	15874	17268	16758	17400	18509
X-istilik enerjisi min Qkal						

Son illərdə Mingəçevir SES-in və Mingəçevir DRES-in enerji bloklarında yenidənqurma işləri aparılmış, istehsal gücləri artırılmışdır. Hal-hazırda Şirvan DRES-də əsaslı yenidənqurma işləri davam etdirilir. Fəaliyyət göstərən elektrik stansiyalarının müasir texnologiyalara uyğun dəyişdirilməsi istehlakçıların istilik və elektrik enerjisi ilə fasiləsiz və etibarlı təmin etmiş olardı. Aran İR-da alternativ enerji mənbələri də mövcuddur.

Geotermal enerji, Yerin daxili qatlarının təbii istiliyindən istifadə olunmaqla əldə edilir. Məlumdur ki, Yerin nüvəsinin temperaturu təqribən 5000°C-ə çatır. Nüvədən isə planetimizin səthinə doğru axan istiliyin gücü dünyanın bütün elektrik stansiyalarının ümumi gücündən təqribən 20 dəfə çoxdur. 5-10 km dərinlikdə olan qızmış geotermal sular səthə buxar və qeyzerlər formasında çıxır. Bundan da istilik enerjisinin alınması, ictimai və yaşayış binalarının qızdırılmasında istifadə olunur. Geotermal mənbələrdən alınan enerji enerjiyə olan istehlakı təkbəşinə ödəyə bilməsə də, tükənən təbii yanacaqdan asılılığı müəyyən qədər azalda bilər.

Cədvəl 4

İqtisadi rayon üzrə məişət-icmali məqsədlər üçün sudan istifadə edilməsi

	2005		2012		2013	
	Cəmi milyon m ³	Bir sakinə düşən,m ³	Cəmi mln m ³	Bir sakinə düşən m ³	Cəmi mln m ³	Bir sakinə düşən m ³
Azərbaycan Respublikası	521,0	63,0	278,9	30,4	311,2	33,5
Aran iqtisadi rayonu O cümlədən:	64,1	37,0	36,7	17,2	41,8	19,3
Göyçay rayonu	2,0	19,0	1,4	12,0	1,8	15,8
Beyləqan rayonu	2,0	24,0	0,7	7,2	1,0	10,8
Ağcabədi rayonu	3,0	26,0	2,8	14,2	2,7	13,7
Bərdə rayonu	5,0	36,0	3,3	14,7	3,7	16,6
Neftçala rayonu	1,0	13,0	3,6	42,9	3,1	37,3
Biləsuvar rayonu	0,7	8,0	2,7	16,2	2,7	15,8
Salyan rayonu	1,3	11,0	0,5	3,8	0,8	6,5
Yevlax rayonu	3,3	29,0	2,4	19,4	2,2	17,5
Mingəçevir şəhəri	6,4	67,0	6,1	61,5	1,6	15,6
Ağdaş rayonu	1,0	10,0	1,5	14,3	0,6	6,2
Ucar rayonu	2,0	26,0	0,6	7,7	0,7	8,6
Zərdab rayonu	0,4	8,0	0,3	6,9	0,4	6,8
Kürdəmir rayonu	9,0	90,0	0,5	4,2	1,5	13,6
İmişli rayonu	2,0	18,0	1,7	14,0	1,8	14,7
Saatlı rayonu	1,0	11,0	0,5	5,1	0,6	5,9
Sabirabad rayonu	3,0	21,0	1,0	4,8	0,9	4,6
Hacıqabul rayonu	11,0	176,0	2,0	28,5	1,9	27,9
Şirvan şəhəri	10,0	136,0	5,4	67,3	13,7	168,5

Kür-Araz ovalığı ərazisində aşkar edilmiş termal suların temperaturu 35-9500°C, minerallaşma dərəcələri 4,4-40,0 q/l arasında olub, ümumi ehtiyatı Z4Z314,8 kub metr/gün təşkil edir. Bunun da 40%-ə qədəri istismar ehtiyatıdır. Buradakı quyuların sularından əsasən məişət və balneoloji məqsədlərlə istifadə olunur.

Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramına uyğun olaraq 2005-2007-ci illərdə Abşeron yarımadasında, Mil-Muğan düzənliklərində və Naxçıvan MR-də binaların qızdırılması və isti su təchizatı üçün günəş kollektorlarının tətbiqi, yeni elmi-texniki potensialdan və xammallardan istifadə etməklə elektrik enerjisi hasilatında istifadə olunan fotoelementlərin faydalı iş əmsalının artırılması və onların istehsalına başlanması nəzərdə tutulmuşdur.

Gərəkli haldır ki, ölkə Prezidentinin 14 fevral 2005-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının yanacaq-energetika kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Burada elektrik və istilik elektrik enerjisi istehsalının, onların ötürülməsinin, istehlakçıya çatdırılmasının və paylaşdırılmasının əsas inkişaf istiqamətləri öz əksini tapmışdır. Proqramda mövcud SES-lərin, İES-lərin, eləcə də alternativ mənbələr hesabına müasir dövrdə fəaliyyətdə olan güclərin qəbul olunmuş Dövlət Planının axıncı ilində 700 MVt-a çatdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu müddət ərzində, yəni 2015-ci ilin sonu üçün elektrik enerjisinə olan illik tələbatın orta hesabla 5 faizə qədər artırılması ilə yanaşı hasil olunmuş elektrik enerjisinin 15%-ə qədərini (7%-dən) SES-lər və alternativ elektrik stansiyaları verəcəkdir.

Beləliklə də, “Azərbaycan Respublikasının yanacaq enerjisi kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı”nda elektroenergetika sahəsində Aran İR üzrə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- “Azərbaycan” DRES-nin 1-8 bloklarının yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi
- Mingəçevir SES-nin yenidən qurulmasının başa çatdırılması
- Şirvan şəhərində 800-900 MVt olan elektrik stansiyasının inşası
- “Azərbaycan” DRES-ində 9-cu blokun inşasının səmərəliliyinin öyrənilməsi
- 330 kv-tlıq “Azərbaycan DRES-İmişli”, 330 kv-tlıq “Şirvan DRES-İmişli” EVX-lərinin tikintisi

- “Şirvan” DRES-Salyan arasında 220 kvt-lıq EVX-nin inşası və gücü 125 MVt olan bir transformatorlu “Salyan” y/stansiyasının inşası və 110 kvt-lıq EVX-lərlə birləşdirilməsi
- 220 kvt-lıq “Salyan-Masallı”, “Masallı-Astara” elektrik verilişi xətlərinin inşası, 220 kvt-lıq “Masallı” y/stansiyasının yenidən qurulması
- “Şirvan DRES” və “Yaşma” y/stansiyası arasında IV Şirvan 330kvt-lıq EVX-nin 500/330/220 kvt-lıq “Abşeron” y/stansiyasına giriş-çıxışın inşası, 330 kvt-lıq paylayıcı sistemin yenidən qurulması.

§ 1.2. Rayonda maşınqayırma və metal emalı sənayesinin inkişafı və yerləşdirilmə xüsusiyyətləri

Ağır sənaye sahələri arasında maşınqayırma sənayesi mühüm yer tutur. Maşınqayırma sənayesinin inkişafı maddi istehsalın bütün sahələrinin inkişafını təmin edir. ETİ dövründə maşınqayırma, sənayenin aparıcı sahəsi kimi daha da yüksək sürətlə inkişaf etməlidir. Bu onunla əlaqədardır ki, ölkəmiz bazar iqtisadi prosesinə daxil olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatına keçid iqtisadiyyatın inkişafının intensiv metodlarına qəti keçidlə, istehsalın yeni keyfiyyət səviyyəsi və miqdarı ilə xarakterizə olunur.

Maşınqayırma Aran iqtisadi rayonun aparıcı sahələrindən biridir. Bunun sənayedə həmin sahənin xüsusi şəkisinin fasiləsiz artımı sübut edir. Aran itisadi rayonunun sənayesində maşınqayırma və metal emalı sənayesinin xüsusi çəkisi hazırda 26,4% və sənaye-istehsal fondlarının dəyərinin isə 24,5% təşkil edir.

Aran iqtisadi rayonunun maşınqayırma sənayesini Mingəçevir kənd təsərrüfatı maşınqayırma zavodu , Şirvanda məişət cihazlarının avtomat idarə vasitələri istehsalı, Şirvan şəhərindəki polimer avadanlığı zavodu, Bərdədə dənəvər , yumşaq və konsentrat halında yem hazırlamaq üçün avadanlıq zavodu və digər müəssisələr təmsil edir.

Aran iqtisadi rayonunun maşınqayırma sənayesi müharibədən sonrakı illərdə inkişaf etmişdir. Hazırda bu sahədə maşınqayırma zavodları dəyişən cərəyanda işləyən elektrik mühərrikləri, aşağı və yüksək gərginlikli aparatlar, güc transformatorları, elektrik qaynaq avadanlığı və bu avadanlıqların ehtiyat hissələri istehsal edilir.

Aran iqtisadi rayonunun maşınqayırma sənayesinin struktur quruluşu aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

- Maşınqayırma sənayesinin birlik, müəssisə, sahə və filialların buraxdığı məhsullar maşınqayırma istiqamətində olur

- Maşınqayırma sahəsinin bazarı (müəssisə və təşkilatlarda) buraxılan materiallar, ehtiyat hissələrinin detalları maşınqayırma sənayesi üçün nəzərdə tutulur
- Elmi-tədqiqat müəssisələri, onların konstruktor büroları
- Maşınqayırma sahəsində kadr hazırlığı və təhsil artırma elm ocaqları

Aran iqtisadi rayonunun maşınqayırma kompleksi bir neçə istehsal sahəsini özündə birləşdirir. Bu sahədə məhsul istehsalı 1995-2000-ci illərdə Bakı şəhərində 2,5 dəfə artdığı halda Mingəçevirdə 4,4 dəfə, Yevlaxda isə 5 dəfə artmışdır. Göstərilən illərdə Azərkabel, Azəriolit müəssisələrinin məhsul istehsalı xeyli yüksəlmişdir.

Cədvəl 5

**Atmosfer havasının stasionar mənbələrədən atılan çirkləndirici maddələr
(ton)**

	Atmosfer havasına atılan çirkləndirici maddələr Cəmi	O cümlədən				
		Bərk maddələr	Qazaoxşar və maye maddələr	Onlardan		
				Kükürd anhidridi	Karbon oksidi	Azot oksidləri
Azərbaycan Respublikası	197348,0	11644,1	185703,9	5602,2	34762,1	33513,1
Aran iqtisadi rayonu O cümlədən	19526,3	1188,1	18338,2	48,5	681,6	6770,0
Göyçay rayonu	415,0	376,4	38,5	7,2	7,7	17,0
Beyləqan rayonu	607,4	598,8	8,6	2,0	3,7	1,5
Ağcabədi rayonu	39,3	1,3	38,1	9,5	17,2	8,1
Bərdə rayonu	33,4	28,3	5,0	1,1	1,1	1,3
Neftçala rayonu	118,2	1,3	116,9	3,8	50,2	2,9

Biləsuvar rayonu	99,3	68,2	31,1	1,8	24,4	1,3
Salyan rayonu	4461,3	46,9	4414,4	4,1	209,7	28,9
Yevlax rayonu	86,8	1,2	85,6	1,4	67,5	12,1
Mingəçevir şəhəri	2160,4	1,7	2158,8	2,7	72,7	2060,8
Ağdaş rayonu	687,1	0,4	686,7	2,3	17,3	3,4
Ucar rayonu	9,9	4,4	5,5	0,3	2,0	0,4
Zərdab rayonu	12,1	0,0	12,1	0,8	9,9	0,0
Kürdəmir rayonu	10,4	0,2	10,2	2,3	5,1	1,3
İmişli rayonu	280,0	1,6	278,3	0,2	5,6	128,5
Saatlı rayonu	5,2	0,2	5,0	1,0	1,7	0,9
Sabirabad rayonu	28,4	4,0	24,5	3,3	8,3	2,4
Hacıqabul rayonu	2336,9	0,2	2356,7	0,3	1,6	0,6
Şirvan şəhəri	8115,3	53,0	8062,3	4,4	175,9	4498,6

Respublikanın digər istehsal rayonlarında olduğu kimi Aran iqtisadi rayonunda avtomobil təmiri müəssisələri geniş yayılmışdır. Aran iqtisadi rayonunun maşınqayırma kompleksinə daxil olan sahələrdən biri də yol və kommunal maşınqayırma müəssisələridir. Əsasən yol tikintisində və meliorativ işlərdə istifadə edilən kiçik mexanizmlərdir. Bunlar Mingəçevirdə təcrübə eksperimental “Yoltexnika” zavodu, “Mingəçeviryolmaş” zavodlarıdır. Maşınqayırma sənayesi üzrə 83 min ədəd güc transformatorları, 4,8 min ədəd yüksək gərginlikli cihazlar, 2400 min ədəd elektrik lampaları, 1931 ədəd mancanax dəzgahları istehsal edilmişdir.

Sənaye qovşaqlarının formalaşma və inkişaf səviyyəsi, habelə onların sayının artması respublika və iqtisadi rayonun iqtisadi inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən ən mühüm ümumiləşdirici göstəricilərdən biridir. Ərazi planlaşdırılmasının əsas obyektlərindən biri kimi, respublika və iqtisadi rayonlarda sənaye qovşaqlarının düzgün müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin, hər hansı iqtisadi rayonun ərazisində mövcud olan sənaye qovşaqlarının müəyyən edilməsi üçün hamı tərəfindən müəyyən edilmiş göstəricilər sistemi hazırlanmışdır.

Bu baxımdan, bizcə, hazırda respublikada sənaye əsasında inkişaf edən 60 şəhərdən 15-i sənaye qovşağı kimi formalaşmaqdadır. Bu sənaye qovşaqlarından Mingəçevir, Şirvan, Salyan, Yevlax, Göyçay qovşaqları Aran iqtisadi rayonunun ərazisində yerləşir. Bu sənaye qovşaqları müxtəlif dərəcədə inkişaf etmişdir.

Hazırda respublika sənaye qovşaqlarının inkişafı arasında mühüm fərqlər mövcuddur. Bu baxımdan respublika sənaye qovşaqlarını aşağıdakı 3 qrupa bölmək olar:

1. Formalaşmış sənaye qovşaqları
2. Intensiv surətdə formalaşan sənaye qovşaqları
3. Formalaşma mərhələsinə başlamış sənaye qovşaqları

Birinci qrupa Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir və Şirvan sənaye qovşaqlarını, ikinci qrupa Salyan, Naxçıvan və Şəki sənaye qovşaqlarını, üçüncü qrupa isə Yevlax, Lənkəran, Göyçay, Qazax və Xaçmaz sənaye qovşaqlarını daxil etmək olar.

Hazırda respublikanın sərbəst balansında olan müəssisələrinin təqribən 5%-i Mingəçevir sənaye qovşağında cəmləşmişdir. Bütün bunlar sənaye qovşağının sürətlə inkişaf etməsinə səbəb olmuş və onun sənaye qovşağı üçün optimal ölçüsünü müəyyən edən əsas amil olmuşdur.

Bu, respublikamızın digər sənaye qovşaqlarında da yerli ehtiyatlardan tam istifadə əsasında istehsalın kompleks inkişafının bütövlükdə respublika iqtisadiyyatının yüksəlməsində nə dərəcədə geniş imkanların olduğunu göstərir.

Bundan başqa, Aran iqtisadi rayonunun sənaye qovşaqlarında heç də yerli ehtiyatlardan lazımi səviyyədə istifadə edilmir ki, bu da öz əksini həmin sənaye qovşaqlarının iqtisadi inkişaf sürətində, əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsində və s. tapır. Məlum olduğu kimi, yerli ehtiyatlardan birtərəfli istifadə ,son nəticədə əmək ehtiyatlarından istifadə disproporsiyaya, həmin sənaye qovşaqlarında qeyri-istehsal sferasının zəif inkişafına gətirib çıxarır. Apardığımız təqribi hesablamalara görə hazırda Şirvan sənaye qovşağında istehsal prosesinə cəlb edilməmiş əmək ehtiyatlarının 80%-ə qədərini qadınlar təşkil edir.

Yevlax sənaye qovşağında da istehsal prosesində istifadə olunmayan, lakin işləməyə ehtiyacı olan əmək ehtiyatlarının əksər hissəsini qadınlar təşkil edir. Göstərilən sənaye qovşaqlarında əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi üçün burada əmək tutumlu maşınqayırma sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsi bu problemin həll edilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

§ 1.3. İqtisadi rayonda kimya və tikinti materilları sənayesinin inkişafı və yaratdığı ekoloji problemlər

Aran iqtisadi rayonunun əsas yeraltı sərvətləri neftdən, təbii qazdan, yodlu və bromlu mədən sularından, müxtəlif tikinti (mişar daşı, qum, çınqıl) materiallarından ibarətdir. Bu ehtiyatlar əsasən rayonun mərkəz və cənub-şərq hissəsində cəmlənmişdir. Bol günəş enerjisi, Kür və Araz çaylarının ehtiyatları, əkinə yararlı geniş torpaq fondu rayonun başlıca təbii sərvətlərindəndir. Aran iqtisadi rayonu həm yeraltı, həm də yerüstü yanacaq-energetika mənbələrinə malikdir.

Aran İR-da tikinti materialları tikinti materialları zəngindir. Burada bir çox ehtiyatlar cəmlənmişdir:

Kvarslı qum	İkinci dərəcəli kvarsitlər
Xırda daşlar	Dolomit
Travertinlər	Tikinti daşı (karbonat)
Təbaşir	Tikinti daşı (vulkan və qum mənşəli)
Tikinti gilləri	Çınqıl və qum
Kaolin, oda davamlı gil	Perlitlər, bəsidianlar
Pexşteyn	Pemza (süngər daşı)
Üzlük daşı	Trasslar (süxurlar)
Vulkan külü	Andezitlər, bazaltlar
Bentonit gillər	Gipslər
Qaca	Bitumlar
Andaluzitlər	

Göyçay çayı dərəsinin və Cəyirli kəndinin yaxınlığında çay daşı, çınqıl, qum çıxarılaraq tikintilərdə istifadə edilir. Bundan başqa, rayonun Qarabaqqal kəndinin ərazisində zəngin gil yataqları vardır ki, bundan da yüksək keyfiyyətli kərpic hazırlanır. Rayonda yeni istehsal sahələri yaratmaq üçün kifayət qədər yerli xammal ehtiyatları vardır. Belə ki, rayonda hələ keçən əsrin əvvəllərində yerli gil xammalından yüksək keyfiyyətli örtük materialı-kirəmit istehsal olunurdu. Daha müasir texnoloji avadanlıqlar tətbiq etməklə şiddətli şaxtalara, doluya, həmçinin

radiasiyaya qarşı davamlı dam örtüyü istehsalını bərpa etmək imkanları vardır.Yerli gildən həm də sanitariya qovşaqları üçün avadanlıqlar,tüstü boruları üçün boşluqlu kərpiclər,saxsı su boruları istehsal etmək olar.Rayonda yerli xammaldan istifadə etməklə tikinti materialları sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait vardır.Rayon ərazisində tükənməz gil yataqları vardır və hələ XIX əsrdə bu gildən istifadə edilməklə hazırlanmış kərpic və kirəmitdən,saxsı qablardan bölgədə geniş istifadə edilmişdir.

Bundan əlavə, Göyçay çayının yatağında zəngin çınqıl ehtiyatı vardır. Mövcud qumçınqıl karxanalarının yenidən qurulması,daha müasir bu profilli sənaye müəssisələrinin yaradılması rayonda tikinti materiallarının istehsalını əsaslı surətdə artıracaqdır. Bu Proqrama əsasən rayonda kərpic istehsalı il ərzində 30 milyon ədədə, doğranmış çınqıl istehsalı 60 min kub metrə çatdırılacaq, tikinti təşkilatlarının bazasında 2008-ci ilə qədər 40 min kub metr dəmir beton məmulatı istehsal edən sexlər yaradılacaqdır.Həmçinin müvafiq texnologiyası olan xarici investorları cəlb etməklə yerli xammaldan üzlük materialları,sanitar avadanlıqları,saxsı qablar istehsal edən müştərək müəssisələr yaradılacaqdır.

Cədvəl6

**Aran iqtisadi rayonunda sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq
subyektləri haqqında məlumat**

S/S	Adı	Əsas fəaliyyəti	Ünvanı
Tikinti materialları üzrə			
1.	“Şirvan Quraşdırma”ASC	Tikinti-quraşdırma	Şirvan ş.,Salyan yolu
2.	“Şirvan Yol Tikinti-3” ASC	Yol tikintisi	Şirvan ş.,Çəlpəqlı qəs.,Fizuli küç.19
3.	“Kərpic” firması	Kərpic istehsalı	Şirvan ş.,Cənub sənaye qovşağı
4.	“Mingəçevir Qum- Çınqıl”ASC	Tikinti materialları istehsalı	Mingəçevir ş.,20 yanvar küç.1
5.	Mingəşevir	Qum-çınqıl istehsalı	Mingəçevir ş,20

	Hidromexanikləşdirmə ASC		yanvar küç.1
6.	“Mingəçevir Ağac emalı” ASC	Taxta,qapı-pəncərə istehsalı	Mingəçevir ş,Gəncə şossesi
7.	“Mingəçevir Şüşə lifi” ASC	Şüşədən parça və lent istehsalı	Mingəçevir ş.,Rəsulzadə pros.108
8.	“Sabirabad Su Təchizat Tikinti”ASC	Su təchizat tikinti	Sabirabad ş.,Şəhriyar küç. 35
9.	“Bəhrəmtəpə Çınqıl” ASC	Qum-çınqıl,kənd təsərrüfatı məhsullarının isteh.	İmişli r.,Bəhrəmtəpə qəsəbəsi
10.	“Bəhrəmtəpə Tikinti Materialları” ASC “Həbibli LTD” MMC	Tikinti materialları istehsalı	İmişli r., Bəhrəmtəpə qəsəbəsi
11.	“İmişli Yol Tikinti- 6”ASC	Yol tikintisi	İmişli r,Bəhrəmtəpə qəsəbəsi
12.	“KƏRPİCSAN” Göyçay Kərpic Zavodu	Kərpic və kirəmit malları istehsalı	Göyçay r.,Çəyirli kəndi
13.	“Bərdə qum- çınqıl”ASC	Qum çınqıl istehsalı	Bərdə r., Tərtərçay sahəsi
14.	“Bərdə İnşaat Sənaye” ASC	Dəmir beton məmulatları istehsalı	Bərdə r.,Nizami küç.112
15.	“Neftçala Kəndtikinti” ASC	Tikinti	Neftçala r,Salyan şossesi,53-cü məhəllə
16.	“Ağdaş Tikinti 18” ASC	Daş,qum-çınqıl istehsalı	Ağdaş r,Su qəsəbəsi
17.	“Holdinq-MMC”	Kərpic istehsalı	Ağdaş r.,Kükəl kəndi

Tikinti materialları sənayesi respubika ərazi-istehsal kompleksinin bütün həlqələri ilə sıx surətdə bağlı olmaqla,onun maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsində müstəsna rol oynayır.Ölkəmizin mülki,sənaye,kənd təsərrüfatı,nəqliyyat və s. təsərrüfat sahələrinin ildən ilə geniş inkişafı tikinti materialları sənayesinin həcmi artırılmasını və onlardan səmərəli istifadə

olunmasını tələb edir.2000-ci ilin məlumatına görə ölkənin ümumi sənaye məhsulunun 0,9%-i onun payına düşür.

Kimya və neft-kimya iqtisadi rayonun perspektiv sənaye sahələrindəndir.Rayonun kimya və neft-kimya sənayesi Neftçala və Xıllı yod-brom yataqları əsasında işləyən Neftçala yod-brom zavodu və Abşeron iqtisadi rayonundan gətirilən xammal əsasında fəaliyyət göstərən Salyan plastik kütlə emalı zavodları ilə təmsil olunmuşdur.Sahə yod-brom istehsalı ilə yanaşı,əhalinin təsərrüfat-məişət ehtiyacları üçün müxtəlif nəhsullar istehsal edir. Rayonun yod-brom ehtiyatı Yeni Neftçala zavodunda texniki yod və brom istehsalının xeyli artırılmasına imkan verir.

Cədvəl7

Stasionar mənbələrdən çirkləndirici maddələrin atmosfer havasına atılması

	2005	2010	2011	2012	2013
Azərbaycan Respublikası	557,9	214,8	224,0	226,5	197,3
Aran iqtisadi rayonu	55,6	21,6	23,4	24,4	19,5
O cümlədən					
Göyçay rayonu	0,01	0,46	0,4	0,3	0,4
Beyləqan rayonu	0,1	0,03	0,3	0,1	0,6
Ağcabədi rayonu	0,01	0,02	0,03	0,03	0,039
Bərdə rayonu	0,04	0,08	0,06	0,03	0,03
Neftçala rayonu	1,1	0,3	0,5	0,4	0,1
Biləsuvar rayonu	0,1	0,05	0,1	0,1	0,1
Salyan rayonu	17,5	8,4	4,7	5,4	4,46
Yevlax rayonu	0,0	0,1	0,8	0,03	0,08
Mingəçevir şəhəri	14,5	1,6	2,5	3,6	2,16
Ağdaş rayonu	0,8	0,2	0,8	0,7	0,69
Ucar rayonu	0,1	0,1	0,04	0,01	0,01
Zərdab rayonu	-	0,005	0,02	0,02	0,01
Kürdəmir rayonu	0,1	0,002	0,01	0,01	0,01
İmişli rayonu	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3
Saatlı rayonu	0,1	0,07	0,1	0,02	0,005

Sabirabad rayonu	0,3	0,1	0,1	0,03	0,03
Hacıqabul rayonu	3,1	1,1	3,6	4,5	2,4
Şirvan şəhəri	17,5	8,7	8,9	8,8	8,1

Neftçala yod-brom zavodunun istehsal gücünün artırılması məhsul buraxılışını yüksəltmək və yerli əmək ehtiyatları ilə yanaşı, sahələrin ixtisaslaşmasının dərinləşməsinə təmin etməyə imkan verir.

İqtisadi rayon daxilində gələcəkdə sənaye və tikintilərin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq tikinti materiallarına tələbat artmaqdadır. Tikinti materialları sənayesi əsasən Şirvan şəhərində yerləşən dəmir-beton məmulatları və drenaj boruları və təzyiqsiz borular, kərpic, şifer və s. məhsullar istehsal edir. Bərdədə su təsərrüfatı tikintisi üçün iri istehsal bazası, Mingəçevirdə ağac emalı zavodu, dəmir-beton məmulatı zavodu, iri panelli ev tikmə kombinatı, çınqıl-qum zavodu, Bərdədə kərpic zavodu sahənin iri müəssisələrindəndir.

Fəsil II. Aran iqtisadi rayonunda aqrar-sənaye kompleksinin və nəqliyyatın ərazi prinsipi üzrə təşkili və yaranan ekoloji problemləri

Aran bölgəsində də ərzaq problemini həll edərkən müasir üsulların tətbiqi çox vacib məsələdir.

Aran iqtisadi rayonunda 1995-ci ildə sənaye müəssisələrinin sayı 155 ədəd, 2000-ci ildə 156 ədəd, 2005-ci ildə 238 ədəd təşkil etmişdir. İnzibati rayonlar üzrə sənaye müəssisələri xammal bazaları ilə əlaqədar qeyri-bərabər yerləşmişdir. Son illərdə iqtisadi rayon daxilində sahibkarlığın inkişafı və təsərrüfat sahələrinə investisiyaların atılması sənayenin inkişafına və sənaye məhsullarının sürətli artımına müsbət təsir göstərmişdir. 1995-ci ildə iqtisadi rayon üzrə ümumi sənaye məhsulunun dəyəri 1077,7 mln. manat, 2000-ci ildə 825,6 mln. manat, 2000-ci ildə isə 6448,6 mln. manat təşkil etmişdir.

İqtisadi rayon üzrə bütün istehsal sahələrində çalışanların ümumi sayı 2000-ci ildə 378 min nəfər, 2001-ci ildə isə 262 min nəfər olmuşdur. Həmin illərin göstəricilərinə müvafiq olaraq ümumi sənaye istehsalı sahəsində çalışanların sayı əmək resurslarının az bir hissəsini əhatə etmişdir.

İqtisadi rayon daxilində təbii və əmək resursları zəngin olan inzibati rayonlarda yeni sənaye müəssisələrinin, xüsusilə də emal obyektlərinin yaradılması zəruri hesab olunur. Aran iqtisadi rayonunda əmək resurslarının nisbətən çox hissəsi Mingəçevir və Şirvan şəhərlərində cəmləşmişdir.

Yevlax inzibati rayonunda 1995-ci ildə iqtisadi rayon üzrə ümumi sənaye istehsal heyətinin 5,1%-i, 2000-ci ildə 1,9%, 2005-ci ildə 2,9%-i cəmləşmişdir. Həmin göstəricilərə müvafiq olaraq, Göyçayda 6,1-2,9-2,8%, Bərdədə 5,6-2,3-4,1%, Beyləqanda 1,9-2,2-1,6%, İmişlidə 4,1-5,1-5,5%, Saatlıda 1,2-1,9-2,8%, Sabirabadda 1,6-0,5-4,4%, Biləsuvar da 1,5-1,3-1,3%, Salyanda 10,4-13,7-7,1%, Neftçalada 4-6,5-2,4% təşkil etmişdir. Qalan digər inzibati rayonlarda sənaye müəssisələrinin zəif inkişafı ilə əlaqədar olaraq sənaye istehsal heyətinin sayı nisbətən azdır.

Aran iqtisadi rayonu üzrə 1995-ci ildə 26027 ton, 2000-ci ildə 7590 ton, 2005-ci ildə 3164 ton un məhsulu istehsal edilmiş, pambıq parçalar 1995-ci ildə 96348 min m, 2000-ci ildə 39252, 2005-ci ildə 253506 min m. pambıq mahlıcı isə 10409-6180-3383 ton təşkil etmişdir. Pambıq mahlıcı əsasən Yevlaxda, Ağdaşda, Ucarda, Kürdəmirdə və Salyanda istehsal olunur. Pambıq mahlıcı 1995-ci ildə Yevlaxda 3051 ton, 2000-ci ildə 1183 ton, 2005-ci ildə isə istehsalı qeydə alınmamışdır. Həmin illərə müvafiq olaraq istehsal Ağdaşda 3877-626-708 ton, Ucarda 247-2708-1300 ton, Kürdəmirdə 3220-1645-1358 ton, Salyanda 14-18-17 ton olmuşdur. Pivə istehsalı 28-54-17 dekalitr təşkil etmişdir. Heyvandarlığın inkişafı üçün 1995-ci ildə 14760 ton, 2000-ci ildə isə 1222 ton qarışıq yem istehsal olunmuşdur. Əsasən Yevlaxda 3497-312 ton, Kürdəmirdə 8240-940 ton, Biləsuvar da 164 ton, Saatlıda 526 ton, Salyanda 333 ton istehsal olunmuşdur. Eyni zamanda, son illərdə İmişli rayonunda şəkər çuğunduru istehsal edən yeni aqrar müəssisə fəaliyyət göstərir.

Alkoqolsuz içkilərin istehsalının son illərdə xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür. Belə ki, 1995-ci ildə cəmi istehsal 436 min dekalitr, 2000-ci ildə 25 min dekalitr, 2005-ci ildə isə 277 min dekalitr olmuşdur. Əsasən Sabirabad, Biləsuvar, Neftçala, Zərdab, Bərdə, İmişli və Mingəçevir şəhərlərində istehsal olunur. Həmçinin iqtisadi rayon daxilində 1995-ci ildə 131 ton kərə yağı, 4141 dekalitr konyak, 3455 min şerti banka konserv, 124 ton kolbasa istehsal olunduğu halda, 2008-ci ildə 2191 min dekalitr konyak, 34 min şerti banka konserv, 34 ton kolbasa məhsulları istehsal olunmuşdur. Qeyd olunanlarla yanaşı çörək və çörək məhsulları, şirniyyat və s. məhsullar da istehsal edilmişdir.

Aran iqtisadi rayonu respublikanın əsas pambıqçılıq rayonu olduğundan bir çox rayonlarda pambıqtəmizləmə zavodları fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan da bəzi rayonların pambıqtəmizləmə zavodlarında çiyid, iplik, pambıq tiftiyi, lint və s. istehsal olunur. İqtisadi rayon daxilində 2005-ci ildə 5607 ton çiyid, 305 ton iplik, 299 ton pambıq tiftiyi, 147 ton lint istehsal olunmuşdur. Əsas məhsullar Ağdaş, Ucar, Sabirabad, Biləsuvar, Salyan, Neftçala, Zərdab, Bərdə, İmişli rayonlarında

istehsal olunmuşdur.Qeyd olunan inzibati rayonlar inzibati rayonlar ixtisaslaşmış pambıqçılıq rayonları hesab olunur.

Aparılan təhlillər göstərir ki, tədqiq olunan iqtisadi rayonda aqrar-sənaye sahələrinin inkişafı üçün zəngin xammal və əmək ehtiyatı potensialı vardır.Həmin potensial ehtiyatlardan bazar iqtisadiyyatı şəraitində səmərəli istifadə olunmasını vacib problemlərdən hesab edirik.

§ 2.1. Rayonun kənd təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətləri

Məlum olduğu kimi, əhalinin ərzaq və yeyinti məhsullarına, sənayenin isə xammala olan tələbatının ödənilməsi cəmiyyətin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir. Bu iş kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsinin rolu əvəzedilməzdir. Lakin XX əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayaraq ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi bitkiçilikdə də geriləmələr müşahidə olunmağa başlamış, bu geriləmə ildən-ilə artmış, nəhayət bitkiçilik də iqtisadi böhran vəziyyətinə düşmüşdür.

Qeyd edilməlidir ki, ölkənin bitkiçilik sahəsinin iqtisadi böhran vəziyyətinə düşməsinə bir sıra obyektiv və subyektiv amillər şərtləndirmişdir. Belə ki, ölkədə ictimai-hərbi vəziyyət gərginləşmiş, respublika müharibə şəraitinə düşmüş, dövlətlərarası siyasi-iqtisadi əlaqələr pozulmuş, banklararası əməliyyatları həyata keçirmək mümkün olmamış, ən başlıcası investisiya güclənmiş, qiymətlər sürətlə artmış, istehsal olunan əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında problemlər yaranmış, az-çox məhsulun dəyərinin ödənilməsi gecikdirilmiş və yaxud ödənilməmişdir. Bu isə istehsalın və əməyin stimullaşdırılması mexanizminin pozulmasına və aqrar sahədə çalışanların maddi istehsal sferasından uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, aqrar sahənin, xüsusilə bitkiçiliyin maddi-texniki bazası zəifləmiş, məhsul istehsalının həcmi ilbəil azalaraq, istehsal xərcləri artmışdır. Kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrinin əksəriyyəti öz fəaliyyətini dayandırmış, kənd yerlərində işsizlik səviyyəsi yüksəlmiş və əhalinin gəlirlərinin həcmi getdikcə aşağı düşməyə başlamışdır.

XX əsrdə ikinci dəfə müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan Respublikasının bitkiçilik sahəsində böhran başlanmış və qısa müddətdə bu proses dərinləşərək dağıdıcı təsirə malik olmuşdur. İstehsalın infrastrukturuna dağıntıya məruz qalmışdır. 1990-cı ilə nisbətən 1995-ci ildə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı 2,0 dəfə, taxıl istehsalı 1,5 pambıq, tütün, tərəvəz, üzüm və çay istehsalı müvafiq olaraq 2,0; 6,2; 2,0; 4,0 və 3,2 dəfə azalmışdır.

Nəticədə respublika ərzaq məhsulları ixrac edən ölkədən idxalla yaşayan ölkə səviyyəsinə düşmüşdür. Belə ki, 1995-ci ildə daxili tələbatın taxıl üzrə 45%-i, kartof üzrə 12%-i, tərəvəz və bostan məhsulları üzrə 4,1%-i, giləmeyvə və üzüm üzrə 34%-i idxal hesabına ödənilmişdir. Ümumiyyətlə, 1990-cı illərin əvvəllərində kənd təsərrüfatının mövcudluğu məsələsi mübahisələr predmetinə çevrilmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra onilliklər ərzində qərarlaşmış istehsal-iqtisadi əlaqələrin pozulması, ölkənin hərbi təcavüzə məruz qalması, idarəetmə orqanlarında boşluqların yaranması, xaos və anarxiyanın güclənməsi ilk dövrlər ölkə daxilində ictimai-siyasi vəziyyəti gərginləşdirmişdir. Bu da bitkiçilikdə böhanlı tendensiyaların daha güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Kənd təsərrüfatının inkişafına dair ötən ilin 90-cı illərinin əvvəllərinə olan məlumatların təhlili göstərir ki, bitkiçilikdə əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı azaldıqca, emal, yeyinti və yüngül sənaye müəssisələrində də istehsal güclərində istifadə tədricən azalmış, infrastruktur obyektləri fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur olmuşdur.

Prosesin bu cür davam etməsi ölkədə işsizliyin artmasına, inflyasiyanın güclənməsinə, real gəlirlərin aşağı düşməsinə, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarında əcnəbi istehsalçıların xüsusi çəkisinin yüksəlməsinə əlverişli şərait yaradırdı. Təbii ki, bütün proseslər keçid dövrünü yaşayan respublikanın bitkiçilik sahəsində təbii, ekoloj, sosial-iqtisadi və texniki-texnoloji xarakterli problemlərin də yaranmasına rəvac vermişdi. Keçmiş ittifaqın dağılması fonunda torpağa ögey münasibət bəslənməsi, meliorasiya, irriqasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə kifayət qədər vəsaitin ayrılmaması bir çox regionlarda torpaqların eroziyaya uğramasına, genfondun məhv edilməsinə, ətraf mühitin çirklənməsinin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Eyni zamanda, ənənəvi bazarlarının itirilməsi, təminatlı dövlət sifarişinin ləğv edilməsi, təchizatın pisləşməsi, kənd təsərrüfatı, emal və xidmət müəssisələri arasında iqtisadi pozulması, bazar münasibətlərinə əsaslanan yeni ərazi və sahə idarəetmə qurumlarının qurulmaması, tələblə təklif arasında tarazlığa əsaslanan qiymət və rəqəbat mexanizminin formalaşmaması, maşın və avadanlığın mənəvi və

fiziki cəhətdən köhnəlməsi istehsalın davam etdirilməsini çətinləşdirmişdir. Nəticədə yaranmış vəziyyət istehsalın bütün mərhələlərində iqtisadi səmərəliliyin aşağı düşməsinə, əsas məhsullar üzrə istehsalın zərərlə başa gəlməsinə, çoxillik əkmələrin məhvinə, əkin sahələrinin dövrüyyədən çıxarılmasına, tədiyyə balansında mənfi saldonun yaradılmasına və son nəticədə, insanların həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan i.e.d.İ.H.İbrahimovun fikrincə, bazar münasibətlərinə keçidin müasir mərhələsində aqrar-sənaye kompleksinin qarşısında duran ən başlıca vəzifə kənd təsərrüfatı istehsalının tənəzzülünü dayandırmaq, sabtiləşdirmək, əhalini ərzaq məhsulları, sənayeni isə xammalla etibarlı şəkildə təmin etməkdən ibarətdir. Bu problemin həllində aqrar islahatları həyata keçirməklə müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı, bitkiçilikdə istehsal və iqtisadi potensialdan istifadənin yaxşılaşdırılması və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi mühüm rol oynayır.

Problemlərin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin təsir gücünün zəif olması isə mikro və makro səviyyələrdə tənzimlənməni səmərəsiz edirdi. Beləliklə, bitkiçiliyin düçar olduğu çoxşaxəli böhrandan çıxarılması bu sahədə bazar münasibətlərinə keçidi, transformasiya yönümlü dəyişikliklərə başlanmasını obyektiv və qanunauyğun bir zərurətə çevirmişdir.

Məhz bu zaman respublika Prezidenti cənab H.Ə.Əliyevin tapşırığı ilə aqrar islahatlarla bağlı xarici təcrübəni öyrənilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı mütəxəssis və alimlərin müxtəlif ölkələrə səfərləri təşkil edilmiş, təcrübə mübadilələri həyata keçirilmişdir. 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində ÇXR-nın, İsrailin, Rusiya Federasiyası və Qazaxıstanın kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin, aqrar iqtisadçıların iştirakı ilə aqrar islahatların təcrübəsinin öyrənilməsinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirildi. Eyni zamanda 1994-1996-cı illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında həyata keçirilən çoxsaylı toplantılarda ölkədə transformasiya yönümlü dəyişikliklərin, o cümlədən aqrar islahatların xüsusiyyətləri və prinsipləri müəyyənəndirilmişdir. "TASİS" proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri üçün aqrar sahədə bazar münasibətlərinə keçidin xüsusiyyətlərilə

bağlı kurslar keçirilir, geniş fikir mübadiləsi aparılır, eləcə də eksperiment məqsədilə respublikanın bir sıra rayonlarında islahatlara başlanmışdır.

Qeyd edilməlidir ki, aqrar sahədə, ilk növbədə bitkiçilikdə aparılan ilahatların ilkin nəticələr torpaq resursları və onlardan səmərəli istifadə edilməsindən bilavasitə asılıdır.

Məlum olduğu kimi, ölkədə ümumi torpaq fondu 86,6 min km² və ya 8661 min ha-dır. Ümumi torpaq fondunun strukturundan göründüyü kimi, o, hüquqi baxımdan yeddi kateqoriyanı özündə əks etdirir. Ümumi torpaq fondunun strukturunda ən yüksək xüsusi çəkisi (52,3%) kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 4529,7 min ha təşkil edir. Eyni zamanda, sənaye, nəqliyyat, rabitə, mühafizə və digər təyinatlı torpaqlar da vardır ki, onların payı 12,0% və ya 1039,3 min ha-dır. Ehtiyat fondu torpaqlar isə 2,7% və ya 233,8 min ha, yaşayış məntəqələrinin torpaqları 2,0% və ya 173,3 min ha, su fondunun torpaqları 1,8% və ya 155,9 min ha, xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları 1,7% və ya 147,2 min ha-dır.

Qeyd edilməlidir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 90,4%-i kəndli (fermer) təsərrüfatlarının, 2%-i dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, 0,9%-i kollektiv müəssisələrinin, 0,1%-i kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərinin, 0,1%-i kiçik müəssisələrin, 0,03%-i səhmdar cəmiyyətlərinin, 0,001%-i isə aqroservis müəssisələrinin sərəncamına verilmişdir və s.

Təhlilin göstərdiyi kimi, ölkədə fəaliyyətdə olan kənd təsərrüfatı müəssisələrinə məxsus olan torpaq sahələrinin həcmi nəzərəcarpacaq dərəcədə xırdalanmışdır. Yalnız dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinə məxsus torpaq sahələrinin həcmi qismən böyükdür (bir təsərrüfata 2277 ha sahə düşür). Ailə təsərrüfatları istisna olunmayan orta hesabla hər təsərrüfat kateqoriyasına 1,8 ha torpaq sahəsi düşür. Qeyri-dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrində bir təsərrüfata orta hesabla 34,4 ha sahəsi, o cümlədən kollektiv müəssisələrə 36 ha, kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərinə 24 ha, kiçik müəssisələrə 15 ha, səhmdar cəmiyyətlərinə 94 ha torpaq sahəsi düşür. Kəndli (fermer) təsərrüfatlarında hər təsərrüfata orta hesabla 7,2 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi düşür.

Aqrar islahat nəticəsində yaranan sahibkarlıq qurumları respublikanın rayonları üzrə müxtəlif formada paylanmışdır. Belə ki, dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən fiziki şəxs statusunda fəaliyyət göstərən ailə təsərrüfatı Şəmkir rayonunda 35912, Cəlilabadda 33307, Tovuzda 31496, Masallıda 30632, Qubada 29045, Lənkəranda 26898, Xaçmazda 26050 vahid təşkil edir. Ailə təsərrüfatlarına nisbətən fərdi kəndli təsərrüfatları daha çox Salyan (277), Qəbələ (244), Biləsuvar (94), kiçik müəssisələr İmişlidə (35), Lerikdə (29), Xanlarda (29), Qobustanda (23), Şəmkirdə (22), kənd təsərrüfatı istehsal kooperativləri daha çox Lerik (23), İmişli (23), Balakən (22), kollektiv müəssisələr daha çox Lənkəran (128), Saatlı (89), Lerik (78), Ağdaş (74), Balakən (71), Şəmkir (65) rayonlarında yaradılmışdır.

Respublikada həyata keçirilən aqrar islahatlar kompleks xarakter daşıyaraq kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə yanaşı, eyni zamanda emal və xidmət müəssisələrini də əhatə etmişdir.

Beləliklə iqtisadiyyatın aqrar sahəsində həyata keçirilən islahatlar kənd təsərrüfatında çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşması ilə nəticələnmiş, kəndin sosial-iqtisadi siması dəyişmiş, respublikanın regionlarında real mülkiyyətçilər, sahibkarlar ordusu yaradılmışdır.

Qeyd edilməlidir ki, 1996-cı ildən etibarən aqrar sahədə, o cümlədən bitkiçilikdə məhsul istehsalında artım meylləri müşahidə olunmuşdur: bax cədvəl 6.

Cədvəl 6-da göründüyü kimi, son illər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında artım meylləri müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2012-ci ildə havaların yaxşı keçməsi və bir sıra çətinliklərə baxmayaraq əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında yüksək göstəricilər əldə edilmişdir. Xüsusilə hesabat ilində taxılçılıqda olduqca uğurlu nəticələr əldə olunmuş, rekord miqdarda taxıl istehsalı edilmişdir. Hətta 1990-cı ilin səviyyəsi ilə müqayisədə 76,7% artıq məhsul götürülmüşdür.

İstər 1990-1995-ci illərlə, istərsə də 2000-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə günəbaxanın, şəkər çuğundurunun da istehsalında artım müşahidə edilmişdir (müvafiq olaraq 27,5 dəfə və 190,7 dəfə).

Cədvəl 7-dən göründüyü kimi, bitkiçilikdə 1995-ci ildən sonrakı dövr böhranın qarşısının alınması irəliləyişə nail olunması ilə xarakterik olmuşdur. Beləliklə, 1995-ci ildə aparılan islahat bitkiçilikdə iqtisadi artımın etibarlı özülünü qoymuşdur. Belə ki, 1995-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə taxıl istehsalı 2,8 dəfə, kartof 6,9 dəfə, tərəvəz 2,5 dəfə, bostan məhsulları 9,7 dəfə, meyvə-giləmeyvə 2,2 dəfə artmışdır.

Lakin, bunula belə, bəzi məhsul növlərinin istehsalında azalma meylləri də müşahidə olunmaqdadır. Müqayisə olunan pambıq, tütün və yaşıl çay yarpağı istehsalının kəskin şəkildə azalması bilavasitə, satış, tədarük və emal müəssisələrinin fəaliyyətinin bazar münasibətlərinin tələblərinin uyğunlaşdırılmaması ilə səciyyələnir. Təhlil göstərir ki, bitkiçilik məhsulları istehsalının səviyyəsinə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi, hektardan məhsuldarlığa bilavasitə təsir göstərir.

1990-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsas növ bitkiçilik məhsulları istehsalının dinamikası, min tonla

Məhsullar	1990	1991-1995-ci illərdə orta illik	1995	1996-2000-ci illərdə orta illik	2000	2001-2005-ci illərdə orta illik	2005	2012	2000-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə, %	1995-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə, %	1990-cı illə müqayisədə 2012-ci ildə, %
Taxıl	1413,6	1158,4	921,4	1146,8	1540,2	2110,9	2126,7	2498,3	162,2	271,1	176,7
Pambıq	542,9	343,7	274,1	140	91,5	119,2	196,6	55,4	60,5	20,2	10,2
Tütün	52,9	37,4	11,7	13,4	17,3	6,9	7,1	2,5	14,5	21,4	4,7
Kartof	185,2	158,8	155,5	322,7	469	649,2	1083,1	1077,1	299,7	6,9 dəfə	5,8 dəfə
Tərəvəz	856,2	551	424,1	603,9	780,8	1028,2	1127,3	1228,3	157,3	289,6	143,5
Bostan məhsulları	67,5	49,1	41,9	313,1	261	339,4	363,8	407,7	156,2	9,7 dəfə	6,0 dəfə
Meyvə və giləmeyvə	367,4	378,7	324,4	391,2	477	527,3	625,7	712,8	149,4	219,7	194,0
Üzüm	1196,4	553,3	308,7	150,7	76,9	66,0	79,7	115,8	150,6	37,5	9,7
Yaşıl çay yarpağı	30,7	20,4	9,4	1,9	1,1	1,08	0,7	0,32	29,1	3,4	1,1

1990-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında bitkiçilik məhsullarının əkin sahəsi və məhsuldarlığı

Məhsullar	Əkin sahəsi, min ha								1990-cı illə müqayisədə 2012-ci ildə %	1995-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə, %	2000-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə, %
	1990	1991-1995-ci illərdə orta illik	1995	1996-2000-ci illərdə orta illik	2000	2001-2005-ci illərdə orta illik	2005	2012			
Dənli bitkilər	583,4	648,1	609,4	612,3	648,2	795,2	802,3	897,0	153,8	147,2	138,4
Pambıq	263,9	225,5	210,4	155,2	101,2	80,3	112,4	48,5	8,3	23,1	47,9
Tütün	14,8	13,4	8,0	7,6	8,1	3,1	2,8	1,1	7,4	13,8	13,5

Kartof	23,8	18,9	21,5	34,5	52,5	61,7	70,7	68,9	2,9 dəfə	3,2 dəfə	131,2
Tərəvəz	40,3	31,8	30,7	38,6	56,8	73,6	78,8	83,2	2,1 dəfə	2,7 dəfə	146,4
Bostan məhsulları	9,1	6,8	8,6	15,6	26,8	30,3	30,1	31,7	3,5 dəfə	3,7 dəfə	118,3
Meyvə və giləmeyvə	136,0	125,1	117,8	85,5	8,1	88,7	93,0	119,9	88,1	101,8	144,3
Üzüm	181,4	133,1	97,7	43,8	14,2	9,1	9,6	13,3	7,3	13,6	93,7
Məhsuldarlıq, s/ha											
Dənli bitkilər	24,2	18	15,1	19	23,8	26,6	26,5	27,9	115,2	184,8	117,2
Pambıq	20,6	15,1	13	9,1	9,1	14,6	17,5	11,5	55,8	88,5	126,4
Tütün	32,7	25,7	14,6	18,5	22,2	22,8	25,7	23,3	71,3	159,6	105,0
Kartof	78	85	97	92	84	126	149	153	19,6	15,8	18,1
Tərəvəz	200	165	157	149	133	137	140	142	71,0	90,4	106,8
Bostan məhsulları	74	73	73	81	98	112	121	129	174,3	176,7	131,6
Meyvə və giləmeyvə	28,1	35	31,2	51	61,9	64,4	73,9	73,4	2,6 dəfə	2,4 dəfə	118,6
Üzüm	76,4	42,9	32,6	32	35,8	471	61,8	74,0	96,7	2,3 dəfə	2,1 dəfə
Yaşıl çay yarpağı	39	23,3	10,3	2,9	2	3,1	2,5	3,2	8,2	31,1	160,0

Cədvəl 9-un təhlili göstərir ki, respublikada dənli bitkilərin əkin sahəsinin müntəzəm olaraq artması prosesi müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2012-ci ildə 1990-cı illə müqayisədə taxıl əkin sahəsi 53,8%, 1995-ci illə müqayisədə 47,2%, 2000-ci illə müqayisədə 38,4% artmışdır. Dənli bitkilərin məhsuldarlığında 1995-ci ilə qədər azalma meylləri müşahidə olunsada, 1996-cı ildən etibarən onun səviyyəsi sabit olaraq artmışdır. 2008-ci ildə 1990-cı illə müqayisədə bu artım 15,2%, 1995-ci illə müqayisədə 84,8%, 2000-ci illə müqayisədə isə 17,2% təşkil etmişdir. Müqayisə olunan dövrdə kartofun, tərəvəzin, bostan məhsullarının əkin sahəsi də genişlənmişdir. Bu artım kartof üzrə 1990-cı illə müqayisədə 2,9 dəfə, 1995-ci illə müqayisədə 3,2 dəfə, 2000-ci illə müqayisədə isə 31,2% təşkil etmişdir. Tərəvəz üzrə isə artım müvafiq olaraq 2,1 dəfə, 2,7 dəfə, 46,4%, bostan məhsulları üzrə isə 3,5 dəfə, 18,3% təşkil etmişdir.

Müqayisədə olunan dövrdə pambığın əkin sahəsi 91,7%, 76,9%, 52,1%, tütünün əkin sahəsi 92,6%, 86,2%, 86,5%, üzümün əkin sahəsi 92,7%, 86,4%, 6,3%, yaşıl çay yarpağının əkin sahəsi 92,5%, 91,2%, 81,5% azalmışdır. Həmin

dövrə üzümün məhsuldarlığında artım saxlanmış və 1995-ci illə müqayisədə 2,3 dəfə, 2000-ci illə müqayisədə 2,1 dəfə təşkil edmişdir.

Yaşıl çay yarpağının məhsuldarlığı yalnız 2000 və 2005-ci illərlə müqayisədə 60 və 28% artmışdır. Pambığın və tütünün məhsuldarlığı isə 1990-cı illə müqayisədə müvafiq olaraq 44,2%, 28,7% aşağı düşsə də 2000-ci illə müqayisədə müvafiq olaraq 26,4%, 5,0% yüksəlmişdir. Meyvə və giləmeyvənin əkin sahəsində, demək olar ki, azalma müşahidə olunmasına baxmayaraq, məhsuldarlığın səviyyəsi müqayisə olunan illərdə müvafiq olaraq 2,6 dəfə, 2,4 dəfə, 18,6% yüksəlmişdir. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, məhsul istehsalı sahəsində intensiv üsul getdikcə özünü daha çox bərqərar etməkdədir; bax cədvəl 8.

Müqayisə olunan dövrə cədvəl 8-in təhlili göstərir ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrində əkinlərə verilən mineral və üzvi gübrələrin həcmi azalmışdır. Belə ki, əgər 1990-cı ildə 139,3 min ton mineral gebrə istifadə olunmuşdursa, bu göstərici 2012-ci ildə 7,1 min ton azalmış, üzvi gübrənin həcmi də müvafiq olaraq 2815,9 min ton azalmışdır. Əgər 1990-cı ildə hər hektara 97 kq mineral gübrə, 1,5 kq üzvi gübrə istifadə edilmişdirsə, 2012-ci ildə bu göstərici 64,2 və 1,5 kq enmişdir. Təbii ki, bütün bunlar da son nəticədə ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkilərin verilən gübrələrin həcmi azalmasına səbəb olmuşdur.

Lakin, əkin sahələrində son illər istifadə olunan mineral gübrələrin həcmi artmağa başlaması bəzi bitki növlərində məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxarmışdır.

Qeyd edilməlidir ki, aqrar sahənin inkişafı maddi-texniki resurslarla təchizatın səviyyəsində də bilavasitə asılıdır. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı əkin yerinə optimal həcmdə mineral və üzvi gübrələrin verilməsi hesabına yüksəlir.

Əfsuslar olsun ki, maddi-texniki resursların, o cümlədən mineral gübrələrin qiymətlərinin yüksəlməsi, maddi-texniki təminat və xidmətdəki çətinliklər bitkiçilikdə yeni yaradılmış sahibkarlıq qurumlarının imkanlarını xeyli məhdudlaşdırmışdır.

Məlumdur ki, aparılan aqrar islahatlar, ilk növbədə ölkə əhalisinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan son illər aqrar sahədə, o cümlədən bitkiçilikdə əldə edilən iqtisadi artım adambaşına kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmnin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır; bax cədvəl 9.

Cədvəl 9-un təhlilinin göstərdiyi kimi, son illər adambaşına bitkiçilik məhsulları istehsalında artım meylləri müşahidə edilmişdir. Belə ki, 1995-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə adambaşına taxıl istehsalı 2,5 dəfə, şəkər 5,5 dəfə, tərəvəz 2,6 dəfə, bostan bitkiləri 8 dəfə, meyvə və giləmeyvə 6,3 dəfə artmışdır.

Adambaşına istehsalın və istehlakın səviyyəsinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Belə ki, müqayisə olunan dövrdə adambaşına istehlakın səviyyəsi taxıl məhsulları üzrə 10,0%, şəkər üzrə 14,4%, tərəvəz üzrə 44,4%, kartof üzrə 50,1% artmışdır. Adambaşına istehsalın və istehlakın səviyyəsinin artması eyni zamanda istehsalın tələbatda xüsusi çəkisinin yüksəlməsilə də müşayiət olunmuşdur. Məlumatlardan göründüyü kimi, son illər adambaşına taxıl istehsalının artımı istehsalın tələbat normasını üstələməsinə təsir göstərmişdir.

Təhlil göstərir ki adambaşına məhsul istehsalı və istehlakın səviyyəsində müsbət meyllərlə yanaşı, istehlak səviyyəsi əksər məhsul növləri üzrə tələbat normasından aşağıdır. Bu isə belə qənaət gəlməyə əsas verir ki, hələ də ərzaq istehlakı daxili istehsal hesabına qənaətbəxş dərəcədə ödənilmir və idxal kanallarının xüsusi çəkisi yetərli olaraq qalır.

Qeyd edilməlidir ki, bitkiçilikdə sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsinə məhsul satışının nəticələri və o cümlədən rentabellik səviyyəsi də əhəmiyyətli təsir göstərir. 90-cı illərin əvvəllərindən bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar dövlət kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının bölüşdürülməsi sferasından demək olar ki, tamamilə uzaqlaşmışdır. 1992-ci ildə etibarən tədarük fəaliyyətində dövlət fondlarının xüsusi çəkisi bütün məhsul növləri üzrə kəskin şəkildə məhdudlaşdı. Nəinki dövlət tədarükünün həcmi, eləcə də aqrar-sənaye məhsullarının yenidən bölüşdürülməsi üzrə dövləti fəaliyyətində miqyası və tədarükün formalaşması da dəyişilmişdir. Bu isə ilk növbədə təsərrüfat

subyektinin özəlləşdirilməsi, ərzaq məhsullarının emalı və satışı sferasının praktik olaraq xüsusi sektora məxsus olması ilə bilavasitə əlaqədardır. Aqrar ərzaq məhsullarının bölüşdürülməsində birbaşa əlaqələndirici agent kimi dövlətin rolu kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Bazarda yeni tip vasitəçilər yaranmışdır. Xüsusilə özəl vasitəçilər sektoru geniş şəkildə inkişaf etmişdir.

Aqrar ərzaq məhsullarının reallaşdırılması kanalları çoxsaylı xarakter daşıyır. Adətən kənd təsərrüfatı istehsalçıları öz məhsullarını bir neçə alıcılar qrupu vasitəsilə reallaşdırırlar. Kənd təsərrüfatı xammalı və ərzaq bazarı müxtəlif istiqamətdə inkişaf etmişdir. Birincisi, vasitəçilik sektoru hazır məhsullar bazarından əvvəl formalaşmışdır. Kənd təsərrüfatı xammal bazarı ərzaq bazarı ilə müqayisədə qıtlıq səbəbindən aşağı rəqabətliidir. Bu bir tərəfdən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları tərəfindən təklifin həcmnin məhdudlaşması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən aqrar zəif rəqabət tənzimlənməsinin regional hakimiyyətin təsirinə məruz qalması ilə bağlıdır ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün alıcı seçmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Aqrar sahədə rentabellik səviyyəsinin yüksək olması son nəticədə istər istehsalın mənfəətli işləməsi, istərsə də pul gəlirlərinin həcmnin artmasının nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Bu isə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılmasının əyani göstəricisidir. Müxtəlif səbəblər üzündən məhsul satışının zərərlə yekunlaşması və onun davamlı xarakter daşması son nəticədə daxili ərzaq bazarında yerli istehsalın xüsusi çəkisinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Təhlil göstərir ki, 1995-ci illə müqayisədə 2009-cu ildə bitkiçilik məhsullarının iqtisadi göstəricilərində müsbət tendensiyalar müşahidə edilməkdədir; bax cədvəl 10.

Cədvəl 10

1995-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında bitkiçilik məhsulları istehsalının iqtisadi göstəriciləri

Məhsullar	1995	2000	2005	2012
-----------	------	------	------	------

	1 sent məh. maya dəyəri, man	Rentab ellik səviyyə si %	1 sent məh. maya dəyəri, man	Rentabell ik səviyyəsi %	1 sent məh. maya dəyəri, man	Rentabellik səviyyəsi %	1 sent məh. maya dəyəri, man	Rentabellik səviyyəsi %
Dənli və dənli- - paxlalılar	4,69	44,0	8,88	7,9	8,05	35,5	12,84	36,3
Xam pambıq	23,45	-6,6	26,14	-30,7	21,64	26,3	31,37	0,45
Şəkər çuğunduru	3,46	-17,7	2,38	-11,3	2,99	6,3	3,53	6,3
Tütün	50,89	-17,7	53,79	-2,9	31,65	37,3	48,87	25,3
Kartof	23,27	-31,6	13,27	-31,4	11,06	25,4	20,34	67,8
Tərəvəz	4,89	-39,3	7,82	-9,1	4,70	20,3	7,94	36,0
Bostan məhsulları	2,48	-11,0	3,33	14,3	5,80	19,6	8,33	32,3
Üzüm	10,08	-13,3	12,81	-12,6	10,54	1,8 dəfə	21,56	30,7
Meyvə, giləmeyvə	3,82	-29,4	5,57	4,0	6,81	20,0	13,81	47,6
Çay yarpağı	17,68	5,8	26,03	8,0	25,5	5,5	43,64	-1,8

1995-ci ildə dənli və dənli-paxlalılar, çay yarpağı istisan olmaqla digər bitkiçilik məhsullarının istehsalının göstəriciləri zərərlə yekunlaşmışdır. Kartof istehsalında zərərlik səviyyəsi 31,6%, xam pambıqçılıqda 6,6%, üzümçülükdə 13,3%, şəkər çuğunduru istehsalında 17,7%, tərəvəzçilikdə 39,3%, tütünçülükdə 17,7% təşkil etmişdir. 2000-ci ildə xam pambıq, şəkər çuğunduru, tütün, kartof, tərəvəz, üzüm istehsalının zərərlə nəticələnməsi, rentabelli sahələrin sayını azaltmışdır. Ən yüksək rentabellik çayçılıqda, taxılçılıqda əldə edilmişdir.

2005-2012-ci illərdə bitkiçilik üzrə zərərlə işləyən sahələrin sayı azalmış, istehsalın rentabellik səviyyəsi yüksəlmişdir. Belə ki, ən yüksək rentabellik səviyyəsinə üzümçülükdə, meyvəçilikdə, kartofçuluqda çatılmışdır. Yalnız çay yarpağı istehsalı zərərlə (1,8%) nəticələnməmişdir.

Son nəticədə qeyd edilməlidir ki, bitkiçiliyin mövcud durumunu təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, respublikanın kənd təsərrüfatının bu sahə quruluşunun təkmilləşdirilməsinə, aqrar bazar infrastrukturunun formalaşdırılmasına, regional topdansatış bazarlarının yaradılmasına kəskin ehtiyac vardır. Bitkiçilikdə adı çəkilən problemlərin həlli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı ilə bağlı fərmanının yerinə yetirilməsi, regionlarda iş yerlərinin yaradılması istiqamətində ən mühüm addım olar.

Azərbaycanda,o cümlədən Aran iqtisadi rayonunda heyvandarlığın qırmızı və naxır,qoyunçuluq və keçicilik,atcılıq və dəvəçilik,quşçuluq və s. formalarının inkişaf etdirilməsi imkanları genişdir.Qoyunçuluğun yaylaq qışlaq şəraitində inkişaf etdirilməsi əlverişlidir.

Heyvandarlığın intensiv metodlar əsasında inkişaf etdirilməsi əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına tam ödənilməsi,yüngül sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi ,əhalinin işsizlik probleminin həllində mühüm əhəmiyyəti vardır.

İxtisaslaşdırılmış yemçilik təsərrüfatlarının yaradılması,təsərrüfatda yem bitkiləri əkininin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi,heyvandarlığın möhkəm yem bazasının yaradılması və yaxşılaşdırılması ilə yanaşı,bitkiçilikdə növbəti əkin sisteminin tətbiqini təmin etmiş olar.

Heyvandarlığın müasir elmi texnoloji tələblər səviyyəsində inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif ixtisaslaşdırılmış xidmət sahələrinin təşkili ixtisaslaşmış xidmət göstərən sahibkarların yaradılması heyvandarlığın inkişafı,məhsul bolluğu yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əhalinin heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi indiki şəraitdə real səviyyədə məhsul istehsalına nail olmaq məqsədilə heyvandarlığın intensiv amillərə əsasən inkişaf etdirilməsi və nəticədə istənilən səviyyədə məhsul istehsalına nail olunması ölkə qarşısında duran aktual məsələdir.

Aran rayonunda torpaqların eroziyasının qarşısının alınması,şoranlaşmanın azaldılması,su resurslarının çirklənməsi,torpaq qatının kimyəvi tərkibinin dəyişməsi,torpaqların sənaye tullantıları ilə çirklənməsi onun əsas ekoloji problemləridir.

Aran rayonunun kənd təsərrüfatında tətbiq olunan mineral gübrələrin və zəhərləyici kimyəvi maddələrin elmi cəhətdən əsaslandırılmış norma üzrə istifadə edilməsi atmosferin,su və torpaq resurslarının çirklənməsinin qarşısını almaqla yanaşı bir sıra sosial-iqtisadi məsələlərin həllində də mühüm rol oynayır.

§2.2. Yüngül və yeyinti sənayenin inkişafı və ərazi təşkili

Azərbaycan Respublikası əlverişli coğrafi mövqeyə, zəngin təbii şəraitə və rəngarəng təbii ehtiyatlara malik olduğundan çoxnövli təsərrüfat sahələri ilə tanınır. Belə təsərrüfat sahələrindən biri də xalq istehlakı malları istehsalı, yeyinti və yüngül sənayesidir. Son illərdə ÜDM-da yeyinti sənaye-15,1%, yüngül sənaye - 2,9% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

Xalq istehlakı malları dedikdə, əhalinin gündəlik tələbatını ödəyən mallar- parça, paltar, ayaqqabı, ev əşyaları və s. başa düşülür. Bu mallar əsasən yüngül sənaye müəssisələrində istehsal olunur. Yüngül sənaye yuyucu, əyirici, boyayıcı, toxuculuq, tikiş, xəz-dəri, gön-ayaqqabı kimi sahələrdən ibarətdir. Yüngül sənaye kənd təsərrüfatından və kimya sənayesindən xammal, boyayıcı maddələr, maşınqayırmadan dəzgah və avadanlıq alır. Yüngül sənaye əmək tutumlu sahədir və xüsusən qadın əməyindən çox istifadə edir. Yüngül sənaye bitki xammalı (pambıq, kətan, çətənə) və heyvandarlıq xammalı (gön-dəri, xəz-dəri, ipək) verən kənd təsərrüfatı ilə də sıx əlaqədardır. Yüngül sənaye sahələrindən ən mühümü toxuculuqdur. Bu qədim sahədir. Toxuculuq məhsulları pambıq parça, yun parça, ipək parça və kətan parça müəssisələrində yaradılır.

Hazırda yeyinti sənayesi respublikanın digər sənaye sahələrinə nisbətən ərazicə xammal və istehlak rayonlarına yaxınlıq prinsipi üzrə daha münasib və bərabər yerləşdirilməsi ilə seçilir.

Yeyinti sənayesinin ən mühüm sahələrindən biri ət-süd sənayesidir. Keçmiş SSRİ dövrlərində respublikamızın bir çox rayonlarında o cümlədən – Şirvan (Əli Bayramlı), İmişli, Mingəçevir və digər şəhərlərində (Aran iqtisadi rayonu) ət kombinatları istifadəyə verilmişdir. 1950-90-cı illər arasında respublikamızda əhalinin sayı iki dəfə artdığı halda, ət istehsalı 4 dəfə artaraq kəsilmiş çəkiddə 41 min tondan 168 min tona çatmışdır. Lakin əhalinin ətə və ət məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi bəzi respublikalarla müqayisədə geri qalırdı. Bu heyvandarlığın məhsuldarlığının aşağı olması ilə yanaşı ət sənayesinin müasir tələblərə cavab verməməsi ilə əlaqədardır. Əhalinin ətə və ət məhsullarına olan tələbatını ödəmək məqsədi ilə respublikada ət (kəsilmiş ət)

istehsalının sürətlə son illərdə artırılaraq 2005-ci ildə 320-325 min tona çatdırmaq, bilavasitə heyvandarlıq rayonlarında yeni ət qəbulu və emalı müəssisələri yaratmaq , ətin emalını dərinləşdirmək, hazır məhsul və yarımfabrikatlar buraxılmasını artırmaq kimi mühüm işlər həyata keçirilmişdir.

Respublikamızın süd sənayesi yüksək dərəcədə mexanikləşdirilmişdir. Şəhərlərdə istehlak mərkəzlərində böyük süd zavodları və kombinatları, heyvandarlıq rayonlarında- kənd yerlərində, yaylaqlarda və qışlaqlarda isə kiçik süd,yağ,pendir zavodları yerləşdirilmişdir.Əli-Bayramlı (Şirvan), Mingəçevir, Yevlax şəhərlərində (Aran iqtisadi rayonu) daha çox süd məhsulları işlədilir. Şirvanda,Muğanda südlük,ətlik istiqamətində, ixtisaslaşdırılmış iri heyvandarlıq kompleksləri yaradılmışdır.

Süd emalı sənayesinin həcmi , yerləşməsi xammal və istehlak amilləri ilə bağlıdır.Süd istehsalı çoxaldıqca,eçal müəssisələrinin də gücü artır.üd istehsalının artımı sayəsində sənayedə onun emalı güclənmiş yağ,pendir və s. istehsalı da çoxaldılmışdır.

Bərdədə,Zərdabda,Salyanda və s. yeni süd zavodları işə salınmışdır (Aran iqtisadi rayonu).

Respublikamızın balıqçılıq sənayesinin güclü maddi-texniki bazası vardır.Əvvəlki sətirlərdə bunu qeyd etmişdik. Balıq tutan gəmilər,balıq emalı zavodları,balıq unu və farşı hazırlayan qurğular,iri buzxanalar,gəmi təmiri və balıqçılıq limanları, süni balıqartırma zavodları və balıqyetişdirən təsərrüfatlar balıqçılara xidmət edir.Hazırda Kürəğzı, Kür təcrübə,Əli-Bayramlı (Şirvan) və s. zavodlarında nəre balıqları yetişdirilir. Respublikamızda nəre körpələri buraxılışı 1960-cı ildə 1,7 milyon olduğu halda 2,3 milyona çatdırılmışdır. Kür çayının mənsəbinə yaxın hissələrdə və Kürün Qızılağac körfəzində yerləşən 4 zavodda pulcuqlu balıqlar çoxaldılıb böyüdüdür. Hacıqabulda pulcuqlu balıqlar başlıca olaraq çəki,çanaq yetişdirilir. Bu zavodlar hər il 850 milyondan çox pulcuqlu balıq, o cümlədən 500 milyondan çox çəki körpəsi yetişdirərək Xəzərə və Kürə buraxırlar.

Çuxurqəbələ və Çaykənd qızıl balıq zavodlarında Kürdən çıxarılan körpələr əvvəllər Yevlax yaxınlığında Kür çayına buraxılırdı ki, bu da böyük

tələfata səbəb olurdu. Hazırda nəqliyyat vasitələri ilə bilavasitə Xəzər dənizinə köçürülür. Çuxurqəbələ və Çaykənd zavodları hər il bir milyondan çox qızıl balıq körpəsi yetişdirirlər. Nərə və qızıl balıqların süni yolla çoxaldılması öz müsbət nəticəsini verməkdədir. Son illərdə Kür çayında qızıl balıq tutulması əvvəlki illərə nisbətən çoxaldılmışdır. Balıq emalı müəssisələri arasında əsasən ağ balıq emal edən və qiymətli kürü hazırlayan Hacı Zeynalabdin, Qaziməmməd, Mingəçevir, Nərimanabad balıq zavodları seçilirlər.

Respublikamızda Mingəçevir, Varvara, Araz su anbarlarından, Sarısu, Çandar gölü və başqa sututarlardan balıq yetişdirmək və balıq ovu üçün istifadə edilir. Ərazimizdə 100 min hektardan çox şirin sututar var. Şirin sututurların təbii yemi hesabına hər hektardan 1-2 sentner balıq götürülür.

Novur balıqçılıq Neftçala rayonunda daha çox inkişaf etmişdir. Nərə balıqlarını çoxaltmaq və yetişdirməklə məşğul olan üç böyük müəssisələrin sahələri və sututurların, habelə Qareyman kolxozunun balıq nohurları və Oryad tam sistemli nohur təsərrüfatı burada yerləşir. Neftçalada tikilməkdə olan balıq südərləri sexi tam gücü ilə istifadəyə verilmiş, nohur balıqçılığın inkişafı sürətləndirilmiş və başqa respublikalardan balıq südərləri gətirilməsi dayandırılmışdır. Nohur balıqçılığının daha da inkişaf etdirmək üçün şirin sututurlarını artıracaq, yeni yaradılacaq su anbarlarında balıq yetişdirilməsi və ovlanması təşkil ediləcəkdir.

Respublikamızın ən qədim və əhəmiyyətli yeyinti sənaye sahələrindən biri dənüyütmə və çörəkbişirmədir. İri sənaye tipli dənüyütmə müəssisələri Bakıda tikilmişdir. Respublikamızın taxıla olan ehtiyaclarının üçdə biri gətirilmə taxıl hesabına ödənilir. Yevlax, Ağdam, Kürdəmirdə də və s. iri dənüyütmə kombinatları vardır.

Respublikamızın şəhərlərində, rayon mərkəzlərində və s. olan çörək-bulka kombinatları, çörək zavodları əhalinin gündəlik tələbatlarının ödənilməsində, ev şəraitində çörək bişirməyə sərf etdikləri külli miqdarda əməyə qənaət olunmasında həlledici rol oynayırlar. Çörəkbişirən zavodların əksəriyyəti sahələrdə yerləşir. Buna görə də müasir mərhələdə kənd yerlərində çörək bişirən müəssisələrin tikilməsi sürətləndirilmişdir.

Yeyinti sənayesinin əhəmiyyətli sahələrindən biri də yağ-piy sənayesidir ki, bu da respublikada pambıq yağı, paltar sabunu, qarışıq piy, mayonez, qızılgül yağı, efir yağı və s. istehsal edir. Pambıq yağı istehsalının tullantılarından jıx istehsal olunur. Sahənin ən böyük müəssisələrindən bütün Şirvan yağ-ekstrakt zavodu yerli xammalın, pambıq çiyidinin emalına əsasən işləyir.

Azərbaycanda baramaaçma və eşmə istehsalatı qədimdən mövcuddur. Fabriklərdə ipək parça toxunmasına 1920-ci ildən başlanmışdır. Hazırda yüksək keyfiyyətli yun parçalar buraxan müəssisələr, kamvol kombinatı və s. fəaliyyət göstərirdi. Mingəçevir pambıq parça kombinatı yüngül sənayenin ən böyük müəssisələrindəndir.

Yeyinti sənayesinə nisbətən yüngül sənayenin çeşidi ildən-ilə genişlənməmişdir. Ayaqqabı fabriki Yevlaxda ilkin yun emalı, Sumqayıtda üst trikotaj və həcmli illik, tikiş malları müəssisələri, Salyanda xrom-dəri məmulatı fabriki və s. tikilib istifadəyə verilmişdir.

2010-cu ilin məlumatına görə ölkəmizin sənaye sahələri arasında Ümumi Məhsul İstehsalına görə (1,9%) yüngül sənaye yanacaq-energetika, yeyinti sənayesi, kimya və neft-kimya, maşınqayırma sənayesindən sonra 5-ci yeri tutur. Yüngül sənaye üzrə Ümumi Məhsul İstehsalının 75%-dən çoxu toxuculuğun tərkibində Ümumi Məhsulun beşdə ikisindən artığını verən pambıq parça istehsalı əsas yeri tutur. Mahlıc istehsalı ilə pambıq parça toxuma, toxuma ilə gül, naxış vurması, boyama istehsalatları arasında kəskin fərq var. Kifayət qədər xammalın olmasına baxmayaraq yun parça istehsalı lazımınca inkişaf etməmişdir.

Keçən əsrin 50-ci illərində Mingəçevir ölkəmizin III pambıq parça toxuculuğunun mərkəzinə çevrildi. Pambıq parça toxuculuğu müəssisələrini yerli xammalla müntəzəm olaraq təmin etmək üçün ölkədə pambıqtəmizləmə zavodları fəaliyyət göstərir. Bərdədə (2 müəssisə), Əli-Bayramlıda (Şirvan), Ucarda, Yevlaxda, Kürdəmirdə, Ləkidə (Ağdaş), Sabirabadda, Sarıcallı da (Saatlı), İmişlidə, Ağcabədidə və digər rayon mərkəzlərində mexanikləşdirilmiş iri pambıqtəmizləmə zavodları (Aran iqtisadi rayonu) fəaliyyət göstərir. Ölkənin birinci özəlləşdirmə proqramına uyğun olaraq tam

pambıqtəmizləmə zavodları Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətlərə çevrilərək özəlləşdirilmişdir. 1978-ci ildən istifadəyə verilmiş Yevlax yununun illik emalı müəssisəsi respublikamızın yun parça toxuculuğu müəssisələrini xammalla təchiz edirdi. Müəssisədə ildə 10-15 min ton yun yuyulur, çeşidlənir və istehlaka göndərilir. Yüngül sənayenin mühüm sahələrindən biri olan dəri ayaqqabı sənayesinin məhsulları Şirvan süni-dəri zavodunda hazırlanır. Dəri-ayaqqabı sənayesi yüngül sənayenin ümumi məhsullarının 9,2%-ni verirdi.

Yeyinti sənayesi aqrar sənaye kompleksinin son məhsul istehsal edən sahəsidir. Yeyinti sənayesi müəssisələrinin fərqləndirici əlaməti onların hər yerdə yerləşməsidir. Kənd təsərrüfatında becərilən məhsulların çeşidi müxtəlif olduğuna görə yeyinti sənayesinin tərkibi də mürəkkəbdir. Şəkər bitki yağları, meyvə-tərəvəz konservləri və yağ-pendir üçün tələb edilən xammallar daşındıqda çoxlu xammallar tələb edilir. Ona görə də qeyd edilən sahələr material tutumludur və əsasən xammal rayonlarında inkişaf etdirilir.

Şərabçılıq haqqında məlumata gəldikdə isə, onu deyə bilərik ki, şərabçılıq uzun illər ölkənin ən geniş yayılmış sahələrindən biri olmuşdur. Üzümün ilkin emalı zavodları onun becəriləndiyi rayonlarda yerləşirdi. Lakin, SSRİ dağılandan sonra şərabçılıq məhsullarının ənənəvi satış bazarları itirdiyindən, hazır məhsullar satılmadığından ilkin üzüm emalı zavodları maliyyə böhranına düşürlər. Əhalinin bu sahənin inkişafında marağı azalmışdır. Hazırda emal zavodları özəlləşdirilərək səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmişdir. Son məhsul buraxan şərab və konyak zavodları-Göyçayda, Ağsuda və s. də yerləşir.

Ölkəmizdə tütünçülüyn inkişafı ilə əlaqədar olaraq tütün fermentasiyaları və siqaret istehsalı sənayesi də yaradılmışdır. Yevlaxda da tütün fermentasiya zavodu vardır. 1998-ci ildə xarici şirkətlərlə birgə səhmdar cəmiyyət ("Avropa tütün kompaniyası") yaradılmış və müəssisə özəlləşdirilmişdir. Hazırda burada dünya standartlarına uyğun onlarla adda siqaretlər istehsal edilir.

Hazırkı inkişaf mərhələsində respublikanın regional mərkəz rolunu oynayan şəhərlər siyahısına Aran iqtisadi rayonunun tərkibinə daxil olan Mingəçevir, Yevlax, Şirvan daxil edilə bilər.

Yuxarıda göstərilən regional mərkəzlərinin inkişafında, digər amillərlə yanaşı, onların qloballaşma şəraitində əhəmiyyətinin, getdikcə artan iqtisadi coğrafi mövqeyinin təsiri də böyükdür. Adları çəkilən şəhərlər “İpək yolu” üzərində və ona qonşu ərazilərdə yerləşir. Onların əksəriyyəti həm də iri kənd təsərrüfatı zonalarının mərkəzində və əhəmiyyətli faydalı qazıntı yataqlarının yaxınlığında yerləşir ki, bütün bunlar da şəhərləşdirmə xüsusiyyətinə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının ictimai əmək bölgüsündə mühüm yer tutan Aran iqtisadi rayonunun ərazisində Ağcabədi, Yevlax, Ağdaş, Göyçay, Ucar, Kürdəmir, Zərdab, İmişli, Sabirabad, Hacıqabul, Salyan, Neftçala, Biləsuvar, Saatlı rayonları, Mingəçevir və Şirvan şəhərləri daxildir. Sahəsi 21,1 min kv.km, əhalisi 1520,3 min nəfərdir.

İqtisadi frayonda istehsal olunan ümumi sənaye məhsulunun xeyli hissəsini verən yüngül sənayenin əsasını pambıq parça, yunun emalı, tikiş, pambıq təmizləmə müəssisələri təşkil edir.

Müharibədən (1941-1945) sonrakı illərdə Mingəçevir şəhərində iri pambıq parça kombinatının tikilməsi ilə əlaqədar olaraq iqtisadi rayon respublikanın mühüm toxuculuq mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Yevlaxda yunun emalı fabrikinin işə salınması yüngül sənayenin daha da inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Bərdə, Yevlax, Salyan, Sabirabad, Şəki və Ucar pambıqtəmizləmə zavodları iqtisadi rayonun iri ixtisaslaşmış yüngül sənaye müəssisələrindəndir. Bu zavodlar rayon üzrə istehsal edilən yüngül sənaye məhsulunun çox hissəsini verir. Xam pambıqdan alınan malların əksər hissəsi gələcədən kənara göndərilir. Bundan əlavə iqtisadi rayonda pambıqtəmizləmə fabriki, xalçaçılıq emalatxanaları, tikiş fabrikləri, istehlak kombinatları və s. fəaliyyət göstərir. Yüngül sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi sahənin sürətli inkişafına səbəb olacaqdır.

Yerli xammal emal edən yeyinti sənayesi iqtisadi rayonun əsas sənaye sahələrindən biridir. Rayonda respublika əhəmiyyətli bir sıra yeyinti sənaye müəssisələri yerləşir. Bunlardan Şirvan şəhərində yağ ekstrakt zavodunu, Bankə qəsəbəsindəki balıq kombinatını, Qazıməmməd şəhərində yerləşən balıq

yetişdirmə zavodunu, Yevlax şəhərindəki tütün-fermentasiya zavodunu, yonun yerli xammal əsasında mövsüm əzində on min tonlarla üzüm emal edən çoxsaylı ilkin şərab avodlarını, Ucar meyvə-tərəvəz konserv, Göyçay nar şərabı istehsal edən konserv zavodlarını və s. qeyd etmək olar.

İqtisadi rayonun şəhərlərində və inzibati rayon mərkəzlərində yağ, süd, ət emalı müəssisələri, unüyütmə və çörəkbişirmə, Şərq şirniyyatı, heyvandarlığın inkişafı üçün yem istehsalı və s. müəssisələri vardır. İqtisadi rayonda yeyinti sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi proqramı həyata keçirilir.

Aran iqtisadi rayonunun şəhərlərindən Mingəçevir, Yevlax, Şirvan, Salyan şəhərləri respublika əhəmiyyətli mərkəzlərə çevrilmişlər.

Yevlax şəhəri sənayesinin strukturunda yüngül sənayenin xüsusi şəkisi böyükdür. Onun sənaye məhsulunun 85%-dən çoxunu yüngül sənaye tutur.

Şəhərdə yeyinti və yem sənayesi xeyli inkişaf etmişdir. Yeyinti sənayesinin ən böyük müəssisəsi Yevlax tütün fermentləmə zavodudur. Yerli ehtiyaclara xidmət edən çörək zavodu, pivə zavodu və s. istehsal gücü məhduddur. Yevlax taxıl məhsulları kombinatının respublikanın bir sıra rayonlarının qüvvəli yemlə təmin edilməsində rolu böyükdür.

Salyan şəhəri Lənkəran rayonuna və İrana gedən mühüm nəqliyyat yolları üzərində yerləşir. Yerli xammal, əlverişli iqtisadi –coğrafi mövqe kooperasiya əlaqələri Salyan şəhərinin Şirvan-Salyan sənaye qovşağının mühüm maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi mərkəzidir.

Vacib məsələlərdən biri də şəhər və rayonların sənaye strukturunun təkmilləşdirilməsidir. Hazırda Aran iqtisadi rayonunda başlıca olaraq kənd təsərrüfatı və ya mineral xammallarının ilkin emalına əsaslanaraq sənaye hələ də birtərəfli inkişaf etdirilir, əmək tutumlu sahələrdə, ən əvvəl yeyinti və yüngül sənayedə kifayət qədər iş yerləri yaradılmamışdır. Bunun nəticəsi olaraq rayonun əksəriyyətində işləməyənlərin xüsusi çəkisi yüksəkdir.

Aran iqtisadi rayonunda sosial infrastruktur sahələri kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Bunun başlıca səbəbi odur ki, son 25 il ərzində Azərbaycan üzrə sosial infrastruktur sahələri üçün ayrılmış vəsaitin ümumi həcmnin təqribən 35-38%-i yalnız Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin emal edildikdən sonra mineral xammal və kənd təsərrüfatı ehtiyatları yenidən emal olunmaq və hazır məhsul kimi istehsal olunmaq məqsədi ilə respublikanın şəhər və rayonlarının əksəriyyətindən Abşeron iqtisadi rayonuna və respublikada kənara aparılır. Halbuki, yerlərdə məhsulları hazırlıq səviyyəsinə çatdıran müvafiq istehsalın yaradılması Aran iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatının kompleks inkişafına, nəqliyyat daşımalarının azaldılmasına və bununla əlaqədar olaraq, xammal və yarımfabrikatların itkisinin azaldılması hesabına məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasını təmin edə bilər. Bu həmçinin məhəlli ərazi istehsal komplekslərinin formalaşması və inkişafı prosesini xeyli sürətləndirə bilər.

Aran iqtisadi rayonunda sahələrarası komplekslərin daha da inkişaf etdirilməsinin əsas vəzifəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təsərrüfat kompleksinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi mənafeələrindən çıxış edərək, yeni müəssisələr hesabına onların tərkibini artırmaq lazımdır.
2. Sahələrarası komplekslərin daxilində və arasında elə ərazi nisbətləri yaradılmalıdır ki, bu Aran iqtisadi rayonunda yerli imkanlardan daha səmərəli istifadə edilməsinə və onların inkişafı qarşısında duran sosial-iqtisadi problemlərin həllinə kömək etmiş olsun.

Aran iqtisadi rayonunda işləməyən əhəlinin böyük bir qisminin ictimai istehsalə cəlb etmək məqsədilə kənd yerlərində kənd təsərrüfatı mallarının yenidən emal edilməsi və onların saxlanması üzrə çox da böyük olmayan müəssisələr, xalq istehlakı malları, o cümlədən yüngül və yeyinti müəssisələri yaratmaq məqsədə uyğundur. Bu zaman mövcud yerin əhalisində ənənəvi olaraq yaranmış əmək vərdislərinin xüsusiyyətləri, əmək ehtiyatlarının strukturu və ixtisas səviyyəsi, kadr hazırlığının formaları nəzərə alınmaqla əvlərə iş verilməsinin, tikinti briqadalarının, istehsal kooperativlərinin, xarici ölkələrdə müştərək müəssisələr yaradılmasının və s. imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır.

Yerli bələdiyyələr də göstərilən vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həllində mühüm rol oynamalıdırlar. İstifadə olunmayan ehtiyat və imkanları, xüsusilə də istehsal güclərindən daha çox istifadə edilməsi, xalq istehlakı malları istehsalı,

yüngül və yeyinti sənayesinin istehsalat tullantılarından istifadə edilməsi, istehsal və sosial infrastrukturunun inkişafı sahələrindəki imkanları yerlərdə daha yaxşı görmək olar.

Bütün bunları nəzərə alaraq respublikanın rayonlarında iqtisadi və sosial inkişaf tempini daha sürətləndirmək, mövcud mineral-xammal, torpaq-su və əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək məqsədilə regionların sosial iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair kompleks proqramın tam həcmdə yerinə yetirilməsi Aran iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi simasını xeyli dəyişdirməyə, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi sahəsində hələ istifadə olunmayan ehtiyatları təsərrüfatı dövriyyəsinə daha tam cəlb etməyə imkan verəcəkdir.

Bununla əlaqədar iqtisadi rayonda sənayenin inkişaf səviyyəsini daha da yüksəltmək və sənaye istehsalının həcmi 1,5 dəfədən az olmayaraq artırmaq məqsədilə proqrama müvafiq olaraq bir sıra yüngül və yeyinti sənayesi obyektləri tikilməlidir.

Müxtəlif təbii sərvətlərə, bol işçi qüvvəsinə, ixtisaslı kadrlara, istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi üçün geniş imkanlara malik olan iqtisadi rayon kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsini, yüngül və yeyinti sənayesinin, əhaliyə xidmət müəssisələrinin genişləndirilməsini, fəaliyyətini dayandıran müəssisələrin bərpasını, yeni istehsal sahələrinin yaradılmasını tələb edir.

Cədvəl 11

**Atmosfer havasına avtomobil nəqliyyatından atılmış çirkləndirici maddələr
(min ton)**

	Cəmi	Ondan:			
		Karbon oksidləri	Azot oksidləri	Karbohidrogenlər	His və qurum
Azərbaycan Respublikası	922,4	644,5	74,1	124,6	14,2
Aran iqtisadi rayonu	114,7	83,9	11,7	13,1	4,2
Kommunal xidmətlər tərəfindən yığılmış məişət tullantılarının miqdarı					
Azərbaycan Respublikası	7304,5	6705,3	7418,7	6862,9	6962,0
O cümlədən Aran					

iqtisadi rayonu	497,0	294,9	317,8	440,4	426,7
-----------------	-------	-------	-------	-------	-------

Aran iqtisadi rayonu əlverişli nəqliyyat-coğrafi mövqeyə malikdir. Rayonun ərazisindən Bakı-Tbilisi,Yevlax-Ağdam-Xankəndi, Yevlax-Balakən,Bakı-Astara dəmir yolları keçir. Rayon ərazisində Kür çayının bir hissəsində çay gəmiçiliyi üçün şərait vardır.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft kəmərinə , Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin və bərpa olunan Qədim İpək Yolunun rayon ərazisindən keçməsi ilə əlaqədar aran iqtisadi rayonunun nəqliyyat iqtisadi əhəmiyyəti sürətlə artacaqdır.

İqtisadi rayonda məhsuldar qüvvələrin inkişafı ərzində Mingəçevir-Yevlax, Şirvan-Salyan-Neftçala sənaye qovşaqlarının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bərdənin sənaye mərkəzi kimi əhəmiyyəti artmaqdadır.

Aran iqtisadi rayonunun gələcək inkişafında aqrar-sənaye və ərazi-istehsal komplekslərinin genişləndirilməsi, neft və qaz kəmərləri və Qədim İpək Yolunun rayonun ərazisindən keçməsi,sıx əhali məskunlaşması, artmaqda olan işçi qüvvəsi yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafında həlledici rol oynayacaqdır.

Aran iqtisadi rayonunda yüngül və yeyinti sənaye məhsullarının əhalinin tələbatlarının ödənilməsində rolunun artırılması üçün kiçik və orta şəhərlərdə hazır məhsul istehsal edən müəssisələrin şəbəkəsi genişləndirilməlidir. Onların xammallarla təminatı üçün kimya sənayesinin rolunun artırılması, bu sahələr üçün avadanlıq istehsal edən sənaye müəssisələri yaradılması zəruridir. Rayonda xalq sənətkarlığının üstünlüklərindən istifadə etmək, qalantereya (bura dekorativ pərdələr, toxumalar hazırlanması daxildir), suvenir məmulatlarının , mis və gümüş qabların, bədii naxışları olan məhsulların buraxılışına genişləndirmək lazımdır. Çünki, yüngül sənaye tarixən digər sənaye sahələrinin və bütövlükdə təsərrüfatın inkişafının ilkin mənbəyi olmuşdur.

§ 2.3. Aran iqtisadi rayonunda nəqliyyatın ərazi prinsipi üzrə təşkili və yaranan ekoloji problemlər

Aran iqtisadi rayonunun əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi nəqliyyat sahələrinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. İqtisadi rayon daxilində dəmir yolu, avtoobil nəqliyyatı inkişaf etmişdir. Şərqdən-qərbə Bakı-Şərur, Bakı-Ağstafa, Bakı-Yevlax-Balakən, Yevlax-Ağdam magistral dəmir yollarının keçməsi rayonun sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamışdır.

İqtisadi rayon üzrə hər 1000 nəfərə 0,5km dəmir yolu düşür. İnzibati rayonlara gəldikdə isə Sabirabad rayonunda - 0,9km, Saatlıda - 0,3km, Neftçalada – 0,7 km, Salyanda – 0,6km, İmişli və Beyləqanda 0,6 km, Kürdəmir, Göyçayda, Ucarda hər 1000 nəfərə 0,5 km dəmir yolu düşür.

İqtisadi rayon daxilində bir sıra mühüm dəmir yolu stansiyaları fəaliyyət göstərir. Daşburun, İmişli, Saatlı, Sarıcalar, Hacıqabul, Salyan, Mingəçevir, Yevlax, Bərsə və s. stansiyalar yük və sərnişin daşınmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son ildə bu stansiyalardan 1,5 mln. tondan artıq yükdaşıma əməliyyatları yerinə yetirilmişdir. Şirvan, Yevlax dəmir yolu stansiyaları həmçinin qovşaq rolunu yerinə yetirir.

Yevlax dəmiryolu stansiyası Mingəçevir-Yevlax sənaye qovşağının inkişaf etdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan iqtisadi təhlil göstərir ki, iqtisadi rayon daxilində dəmir yolu ilə daşınan cəmi yükün 30%-i Yevlax stansiyasının payına düşür.

Coğrafi cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşən Hacıqabul stansiyası, Bakı-Ağstafa, Bakı-İmişli-Şərur dəmiryoluna çıxış yolu yaradır və iqtisadi rayona daşınan yüklərin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hacıqabul stansiyasına daxil olan yüklərin əsasını neft, neft məhsulları, tikinti materialları təşkil edir.

Aran iqtisadi rayonunda daxili iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsində təbii və əmək resurslarının istehsal dövriyyəsində cəlb olunmasında avtomobil nəqliyyatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi rayon üzrə ümumi avtomobil yollarının uzunluğu 6593 km təşkil edir ki, bu da respublikada olan ümumi avtomobil yollarının 26,3%-i deməkdir. İqtisadi rayon üzrə hər 100 km² km

əraziyə orta hesabda 30,1 km , hər min nəfərə isə 5,8km avtomobil yolu düşür. İqtisadi rayon daxilində fəaliyyət göstərən ümumi avtomobil yollarının 45,6%-i respublika, 54,4%-i yerli əhəmiyyətlidir.

Ümumi respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarının 6,2 %-i Yevlax, 6,6%-i Ağdaş, 99,5%-i Ucar, 12,7%-i Göyçay, 9,1 %-i Salyan, 8,9%-i Sabirabad, 6,9%-i Bərdə, 7,3%-i Kürdəmir, 6,1%-i Neftçala, qalan faizi Ağcabədi, Beyləqan, İmişli, Saatlı, Biləsuvar rayonlarının payına düşür.

Avtomobil rayondaxili və rayonlararası iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə güclü təsir göstərir.

Aran iqtisadi rayonunda yaşayan əhalinin Bakı şəhəri ilə əlaqələrini yaxşılaşdırmaq üçün Bakı-Mingəçevir, Bakı-Yevlax şəhərlərarası hava nəqliyyatı fəaliyyət göstərir.

Aran iqtisadi rayonu üzrə aparılan təhlildən belə nəticəyə gəlmək olur ki, ərazinin əlverişli təbii iqtisadi şəraiti və təbii resursların zənginliyi istehsal sahələrinin çoxsahəli inkişafına zəmin yaradır.

Ərazinin təbii resurslarından istifadənin gücləndirmək üçün investisiyaların cəlb edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması istehsal sahələrinin coğrafi yerləşdirilməsinə və səmərəliliyinə müsbət təsir göstərə bilər.

Ərazidə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalını təmin etmək üçün bütün inzibati rayonların mərkəzində emaledici sənaye müəssisələrinin yaradılması məhsul istehsalının artırılmasına , itkilərin aradan qaldırılmasına, əlavə iş yerlərinin açılmasına əlverişli şərait yaradır.

İqtisadi rayon daxilində fəaliyyət göstərən dəmir yolu stansiyalarının və qovşaqların yükdaşıma qabiliyyətini artırmaq üçün bütün iş proseslərinin mexanikləşdirilməsi, beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması mühüm məsələlərdən biridir. Azərbaycanın Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat sisteminə qoşulması yaxın gələcəkdə ərazidə fəaliyyət göstərən stansiyalara və qovşaqlarda stansiyadaxili yolların artırılması vacib məsələ kimi qarşıda durur.

Rayonlar üzrə xalq təsərrüfatı yüklərinin daşınmasının xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi ilk növbədə hər bir rayonun təbii ehtiyat mənbələrindən səmərəli

istifadə olunması, avtomobil yollarının texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi və bir sıra texniki məsələlərin həlli ilə əlaqədardır.

Ümumi avtomobil yollarının uzunluğu 4574 km və yaxud respublika ümumi avtomobil yollarının 17,6%-ni təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, avtomobil nəqliyyatı ilk növbədə atmosfərə təsir edərək, insan sağlamlığına mənfi təsir göstərən ekoloji problemlər yaradır.

Qeyd edilməlidir ki, atmosfer Yerin qaz halında olan təbəqəsidir və burada ən aktiv qaz oksigen sayılır. Onun miqdarı 20,94%-ə bərabərdir. Atmosfer 0,03%-ə qədər karbon qazı (CO_2), 0,934% təsirsiz qazlar, 78,09% azot qazından ibarətdir. Atmosferdə qazlarla yanaşı maye, aerosol və ion şəklində olan müxtəlif maddələr mövcuddur.

Atmosferi çirkləndirən əsas komponentlər – kükürd-oksidi, hidrogen sulfid, azot oksidi, karbohidrogenlər, dəm qazı və mexaniki qarışıqlardır ki, onların da əksər hissəsi avtomobil nəqliyyatı tərəfindən formalaşdırılır.

Məlumdur ki, atmosferi çirkləndirən mənbələr və onların ətraf mühitə zərərli təsiri müxtəlifdir. Havada qazların (buxarların), bərk və maye halında müxtəlif maddələrin, həmçinin radioaktiv elementlərin canlı orqanizmlərin həyat şəraitinə mənfi təsir edə biləcək miqdarda olmasına *atmosfer çirklənməsi* deyilir.

Planetimizi əhatə edən vahid hava okeanı (atmosfer) Yer üzərində həyatı qoruyur və saxlayır. Dünyanın dövlətləri qurunu öz aralarında bölüşdürə bilər, lakin daim hərəkətdə olan atmosfer bəşəriyyətin ümumi mülki, ümumi var-dövləti sayılır. Təbii mühitin bir komponenti kimi atmosfer Kosmosla, dünya okeanı ilə, qurunun suları və təbii ekosistemlərlə qarşılıqlı əlaqədədir.

Müasir dövrdə atmosferin çirklənməsi bəşəriyyətin, cəmiyyətin «bəlasına», «xəstəliyinə» çevrilmişdir. Bu «bəla» əsasən insanın sənaye fəaliyyətinin aktivləşməsi nəticəsində baş verir və insanın özünə, bütün canlılara, bitkilər və bütövlüklə biosferə mənfi təsir göstərir. Atmosferin

çirklənməsi ən çox sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olub fabrik, zavod, nəqliyyat vasitələri, məişət müəssisələri cəmləşən, həyat təzi yüksək səviyyəyə çatan, yüksək milli gəlirə malik olan, enerjiden yüksək dərəcədə istifadə edən ölkələrdə baş verir. Bu ölkələr havaya çoxlu miqdarda karbon qazı, müxtəlif sənaye qazları və tozları atır.

Atmosferin çirklənməsi həmçinin *global problem* olub təbii və dövlət sərhədlərini tanımır, onlarla məhdudlaşmır və havası intensiv çirklənmiş sıx yerləşən yaşayış məntəqələrindən və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş rayonlardan daha uzaqlara əhalisi az, havası təmiz olan yaşayış məntəqələrinə yayılır. Odur ki, atmosferin çirklənməsi problemi bütün bəşəriyyəti narahat edir, bütün dövlətlər və xalqlar onun təmizliyinin qayğısına qalmalıdır.

Ekologiyaya aid mövcud ədəbiyyatlarda göstərilir ki, çirklənmədən dəyən zərərin həcmi çox böyükdür. Məsələn, ABŞ-da 10 il ərzində bu ziyanın 11 mlrd. dollardan 25 mlrd.dollara artdığı qeyd olunur. Buna görə də atmosferin çirklənməsinə qarşı mübarizə təbiətin təmizliyi uğrunda mübarizənin ən vacib tərkib hissəsi hesab edilir.

Yuxarıda qeyd olunan tullantı qazlar atmosfərə ötürülən milyon tonlarla tullantıların tərkibində olur. Tüsti və digər yanma məhsulları tüsti borularından çıxdıqdan sonra onun tərkibində olan tozlar və digər iri hissəciklərdən ibarət olan maddələr böyük ərazidə torpaq, bitki və insanları zəhərləyir. Sement və metallurgiya zavodları deyilənlərə əyani sübutdur.

Bildiyimiz kimi, atmosfer yer üzərində yaşayış üçün əsas şərtlərdən biridir. O, planetdə iqlimin yaranması, onun istilik rejiminin tənzim olunmasında iştirak edir. Günəş şüalarının bir hissəsi atmosferdə udulur. Yerdə qalan hissəsi yer üzərinə çataraq torpağa, su hövzələrinə daxil olur. Daxil olan enerjinin bir hissəsi yer üzərindən atmosfərə əks etdirilir. Yer kürəsində cazibə qüvvəsinin mövcudluğu atmosferin onunla birgə hərəkət etməsinə səbəb olur. Dəniz səviyyəsindən yüksəkliyə qalxdıqca temperatu-

run dəyişmə xarakterinə görə atmosfer 5 əsas təbəqəyə bölünür: troposfer, stratosfer, mezosfer, termosfer və ekzosfer.

Troposfer atmosferin ən aşağı hissəsi olub Yer səthinə daha yaxındır, qütblərdə qalınlığı dəniz səviyyəsindən 10-12 km, ekvator zonasında isə 15-17 km-ə çatır. Troposferdə havanın temperaturu yüksəkliyə qalxdıqca hər 100 m-də orta hesabla $0,5-0,6^{\circ}\text{S}$ aşağı düşür. Odur ki, hətta ekvator da troposferin üst sərhədində temperatur -70°S təşkil edir. Troposferdə havanın 80%-ə qədəri cəmləşir. Burada mühüm atmosfer prosesləri gedir ki, o da insanın həyat və fəaliyyətinə təsir göstərir. İstilik və rütubətlik mübadiləsi, buludların əmələ gəlməsi, yağıntılar, şimşək, tozlu tufanlar, quru küləklər və s. məhz troposferdə baş verir.

Stratosfer troposferdən üstə yerləşərək 40-50 km-ə qədər çatır. Bu qatın aşağı hissəsində temperatur yüksəkliyə görə dəyişmir. Yuxarı hissəsində 35 km-dən sonra yüksəklik artdıqca temperatur çoxalır. Buna səbəb stratosferin yuxarı hissəsində günəş radiasiyasının ozon qatı tərəfindən intensiv udulmasıdır. Belə ki, bu qatda **ozon ekranı yaranır**. Hündürlükdən asılı olaraq en dairəsi ilə əlaqədar ozonun miqdarı dəyişir. Ən sıx ozon təbəqəsi 30 km hündürlükdə qeyd olunur. Qütblərdə isə ozon təbəqəsi 18-20 km-də yerləşir.

Stratosferdə termosferdəki kimi havanın hərəkəti müşahidə olunmur. Odur ki, bir qayda olaraq stratosferdə bulud yaranmır.

Mezosfer strotosferdən yuxarıda yerləşir. Onun yuxarı sərhədi 70 km hündürlükdən keçir. Mezosferdə temperatur $-70^{\circ}\text{S} - 80^{\circ}\text{S}$ -yə qədər enir.

Termosfer (ionosfer) – mezosferdən üstə yerləşərək 80 km-ə qədər çatır.

Termosferdə hava güclü ionlaşmışdır, ona görə burada elektrikkeçirmə troposferə nisbətən milyardlarla yüksəkdir. Termosferdə yüksəkliyə doğru temperatur qalxaraq onun yuxarı sərhədində təxminən $1600 - 2000^{\circ}\text{S}$ -yə qədər çatır.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə yüksək temperatur qaz molekullarının hərəkətinin kinetik enerjisini səciyyələndirir. Kosmik gəmilər termosferdə olduqda, burada havanın olduqca seyrək olması ilə əlaqədar belə yüksək temperaturun mənfi təsirinə məruz qalmır.

Termosferdə qütb şəfəqlənməsi baş verir, meteoritlər yanır.

Ekzosfer və ya səpələnmiş sferi – atmosferin xarici qatıdır. Buradan yüngül atmosfer qazları sayılan hidrogen və helium planetlərarası fəzaya keçə bilər. Bu qat 800 – 1600 km-ə qədər yayılır (bəzi mənbələrdə 2000-3000 km göstərilir) və tədricən kosmosa keçir.

Qeyd edilməlidir ki, atmosferin tərkibinin həyatın mövcudluğunda böyük rolu vardır. Atmosferin 9/10 hissəsi troposferdə yerləşir. Stratosferdə isə atmosfer kütləsinin cəmi 1/1000 hissəsi yerləşir. Göründüyü kimi, canlı aləmə daha zəruri sayılan hava təbəqəsi əsasən troposferdədir.

Yuxarıda göstərildiyi kimi, atmosfer havası - müxtəlif qazların 4 qarışığından ibarətdir. Onun tərkibinin 78,09%-i azot, 20,94%-i oksigen, 0,93%-i argon, 0,03%-i karbon qazından ibarətdir. Qalan qazların payına (neon, helium, metan, ksenon, radon və b.) təxminən 0,01% düşür.

Atmosfer oksigenlə nəfəs almanın əsas mənbəyidir. İnsan bir dəqiqə ərzində 5 litrdən 100 litrə qədər hava udaraq sutka ərzində 12-15 kq (yəni insanın sutka ərzində qida və suya olan tələbatından artıq) hava qəbul edir.

Atmosfer insanı kosmosda təhlükə yaradan bir sıra hadisələrdən xilas edərək, meteoritləri yerə daxil olmağa qoymur.

Atmosfer, Yer in həddindən çox qızmasının qarşısını alır. Belə ki, atmosfer olmasa gündüzlər Yer səthi günəşdən +100⁰S-yə qədər qızar, gecələr isə əksinə - 100⁰S-yə qədər soyuyardı və planetimiz də Ay kimi həyatsız olardı. Atmosfer olduğuna görə Yerdə temperatur orta hesabla təqribən 15⁰S təşkil edir.

Təbiətdə havanın əsas istehlakçıları (sərf ediciləri) flora və fauna sayılır. Hava, Yer üzərindəki bütün canlılar üçün lazımdır. İnsan qidasız 5 həftə, susuz 5 gün, havasız isə 3-5 dəqiqə yaşaya bilər.

Lakin, insanların normal fəaliyyəti üçün yalnız havanın mövcudluğu deyil, həm də havanın müəyyən dərəcədə təmizliyi vacibdir.

İnsanın sağlamlığı havanın keyfiyyətindən, bitki örtüyü və heyvanat aləminin vəziyyətindən, istənilən evin, həmçinin qurğuların konstruksiyasından asılıdır. Çıxılmış hava, su, quru, dəniz, torpaq insan üçün zərərliyə.

Atmosferin qaz örtüyü Yerdə yaşayan bütün canlıları ultrabənövşəyi, rentgen və kosmik şüaların məhvəci təsirindən qoruyur. Atmosferin yuxarı qatları bu şüaları qismən udur, qismən isə səpələyir.

Atmosfer bizi “Ulduz qırıntılarından” qoruyur. Belə ki, xırda meteoritlər Yerin cazibə qüvvəsi nəticəsində böyük sürətlə (11-64 km/san) planetin atmosferinə girdikdə, orada hava ilə sürtünərək parçalanır, təxminən 60-70 km yüksəklikdə onların çoxu yanır. Atmosfer, Yeri həmçinin iri kosmik qırıntılardan mühafizə edir.

İşığın paylanması (yayılmasında) da atmosferin böyük əhəmiyyəti vardır. Atmosfer havası günəş şüalarını milyonlarla xırda şüalara parçalayır, bu şüaları səpələyir və bizə, vərmiş etdiyimiz qədər, bərabər ölçüdə işıqlanma yaradır.

Hava örtüyünün mövcudluğu göyə mavi rəng verir, belə ki, havanın əsas elementlərinin molekulları və onda olan müxtəlif qarışıqlar əsasən qısa dalgalı şüalar, yəni bənövşəyi, göy və mavi şüalar yayır (saçır). Yerdən uzaqlaşdıqca havanın sıxlığı və çıxılması azaldığından göyün rəngi tündləşir, hava örtüyü sıx göy rəng, strotosferdə isə qara bənövşəyi rəng alır.

Atmosfer səsin yayıldığı mühitdir. Yer üzərində hava olmasaydı orada səssizlik hökm sürərdi, insan danışığı olmazdı (çəşidilməzdi).

Atmosferin təbii çirklənmə mənbələri də müxtəlifdir.

Qeyd edildiyi kimi, atmosferin tərkibi müxtəlif qazların qarışığından ibarətdir (azot, oksigen, karbon qazı, argon, hidrogen, ksenon, radon və s.). Lakin, təbiətdə belə tərkibdə təmiz havaya rast gəlmək qeyri-mümkündür. Həqiqətdə isə atmosferin qaz mühitində çoxlu xırda bərk və maye hissəciklər mövcuddur. Beləliklə, atmosfer aerosol və ya dispers sistem halında olur. Bu çirkləndiricilər atmosfərə biosferdən daxil olur. Ona görə ki, hər şeydən əvvəl atmosfer biosferin bir hissəsidir, orada rast gəlinən bərk və maye hissəciklər havanın biosferin digər komponentləri, yəni su, torpaq və canlı orqanizmlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir (təzahürüdür).

Hər il dünyanın bir sıra ölkələrində yüzlərlə baş verən meşə yanğınları nəticəsində üstünün xırda bərk hissəcikləri 10 və 100 km-lə ərazilərdə yayılır.

Bozqır və torf yanğınları da mineral tozların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Dağ süxurlarının aşınması və dağılması, torpaq eroziyası və onunla əlaqədar baş verən qum tufanları zamanı da hava xeyli miqdarda xırda hissəciklərlə dolur. Xüsusilə karbonatlı süxurların aşınması zamanı onun tərkibindən CO_2 ayrılır və atmosfərə daxil olur.

Sahilə çırpılan dalğalar zamanı dəniz “tozları” bir neçə km-lərlə atmosfərə qalxır, havada quruyaraq orada dəniz duzları qalır. Hətta dənizlər arasında qalan Tasmaniya adasında atmosferdə dəniz səthindən 2000 m yüksəkliyə qədər məsafədə xırda hissəciklərə təsadüf olunur. Onların tərkibində müxtəlif elementlər, o cümlədən mis müşahidə olunmuşdur.

Sutka ərzində Yer səthinə 10 min tonlarla kosmik tozlar düşür. Kosmosdan gələn bu tozların mənşəyi hələ o qədər məlum deyildir. Ola bilər ki, onlar Günəşin fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu tozlar meteoritlərin yanıq qalıqları da ola bilər.

Atmosferdə üzvi tozlara rast gəlinir. Bu tozlar atmosferdə yaşayan aeroplanktonlardan, bakteriyalardan, göbələklərin sporlarından, bitkilərin

tozcuqlarından, bitki və heyvanların çürümə, qıcırma və parçalanması məhsullarından ibarətdir. Bitkilərin böyüməsi, çiçəklənməsi zamanı da havaya tozcuqlar buraxılır.

Dəniz səthindən 1600 m yüksəklikdə atmosferdə göbələk və ayıdöşəyilərin sporlarına təsadüf edilir. Nəhayət duman, bulud və yağışlar da aerosol sayılır, onları “ su aerosolları” adlandırırlar.

Bu təbii aerosollardan başqa havaya külli miqdarda süni aerosollar da qarışır. Bunlar əsasən sənaye və nəqliyyatın fəaliyyəti zamanı əmələ gəlir.

Məlumdur ki, atmosfer müxtəlif maddələrlə çirkləndirilə bilər. Çirkləndiricilər, qeyd olunduğu kimi, təbii və antropogen mənşəli olur. Bəşəriyyət yarandığı gündən hal-hazıradək onu əhatə edən mühitdən öz mənafeyi üçün istifadə etmək məqsədilə ona hər cür təsir etməkdən çəkinməmişdir. Bu vəziyyət elmi-texniki tərəqqi əsri olan müasir dövrdə daha kəskin xarakter almışdır.

Ətraf mühiti çirkləndirən komponentlərin – kükürd oksidi, hidrogen sulfid, azot oksidi, karbohidrogenlər, dən qazı və mexaniki qarışıqlar və s-nin adları yuxarıda qeyd edilmişdir. Onların bəziləri haqqında bir qədər ətraflı məlumat verməyə çalışaq.

Məsələn, kükürd qazları ilə ətraf mühitin çirkləndirilməsi yüksək kükürdlü neft və neft məhsullarının yanması zamanı baş verir.

Hidrogen sulfidin insan orqanizmində konsentrasiyası $0,008 \text{ mq/m}^3$ təşkil edir. Havada sulfatların miqdarının artması kükürd və onun birləşmələrinin emalı zamanı da baş verir.

Kükürd qazının konsentrasiyasının havada artması ilə uşaq xəstəliklərinin miqdarının artması müşahidə olunur. Kansoegen maddələrin insan orqanizmi ilə təması yeni hüceyrə sisteminin yaranmasına səbəb olur. Orqanizmin belə bir sistemə uyğunlaşması müasir zamanda çətin müalicə olunan xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Atmosfer çirkləndiriciləri bitki aləminə böyük təsir edir.

Adətən bitkilər SO_2 -ə çox həssas olur. O, yarpaqların xlorofilini dağıdaraq fotosintez prosesinin getməsinə ləngidir. Kükürd qazlarının bitki aləminə təsiri təkcə onun konsentrasiyasından yox, həmçinin özünün xüsusiyyətindən də asılıdır. SO_2 -nin taxıla təsiri nəticəsində məhsuldarlıq 30-40 % aşağı düşür.

Dəm qazı (CO) insan həyatı üçün təhlükəti qazlardanır. Onun atmosfərə atılan miqdarı təbii yolla 500 min ton antropogen yolla 304 min ton təşkil edir. CO qazının zəhərləyici təsiri bununla izah olunur ki, o, oksigenə nisbətən yüngül olduğu üçün qanın hemoqlobini ilə əlaqəyə girib dayanıqlı karboksihemoqlobin yaradır. Beləliklə, orqanizmin oksigen çatışmazlığına səbəb olur. CO həmçinin ürək-damar sisteminin fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olur. Ürək-damar xəstəliyi olan insanlar üçün CO öldürücü təhlükəyə malikdir.

Atmosferi çirkləndirən əsas qazlardan biri də karbon qazıdır (CO_2). XX əsrdə onyn havada olan qatılığı 25 % çoxalmışdır. Son 10 il ərzində CO_2 -nin miqları atmosferdə 13% artmışdır. CO_2 -nin atmosfərə atılması əsasən enerji istehsalı və istehlakı sahələrində baş verir. Atmosfərə atılan CO_2 miqdarı azalmazsa parnik effektinin təsirindən yer üzərində temperaturun artması böyük fəlakət törədə bilər.

Temperaturun artması onunla izah edilir ki, günəşin ultrabənövşəyi şüaları kifayət qədər CO_2 və CH_2 olan atmosfer qatını asanlıqla keçərək yer üzərinə çatır. Yer səthində əks olunan intraqırmızı şüalar CO_2 yüksək olan atmosferdə saxlanılır ki, bu da temperaturun artmasına səbəb olur. Şimal yarımkürəsində 1950-1980-ci illər arasında orta illik temperatur $0,4^\circ \text{ S}$ artmışdır. Belə artımın 2050-ci ildə $2^\circ\text{-}4^\circ \text{ S}$ olacağı gözlənilir. Buna görə də Dünya okeanlarında suyun səviyyəsinin 25 ildə 10 sm artma ehtimalı vardır.

Azot oksidləri (N_xO_y) təbiətdə meşə yanğınlarından yaranır. Şəhərlərdə və sənaye müəssisələri ətrafında (N_xO_y) yaranması insan fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Külli miqdarda azot oksidləri istilik elektrik stansiyalarından və daxili yanma mühərriklərindən ayrılır. Bunlardan başqa,

metaləritmə və azot turşuları ilə məşğul olan müəssisələrdən də atmosfərə azot oksidləri atılır.

Atmosferi çirkləndirən azot - oksidləri bunlardır:

N_2O insanlara praktiki təsir edir və cərrahiyyə əməliyyatlarında istifadə olunur;

NO insanların mərkəzi sinir sistemində təsir edir, onlarda iflic yaranmasına təsir edir və oksigen çatışmazlığı yaradır;

NO_2 N_2H_4 - su ilə birləşdikdə $4 \text{N}_2\text{O} + 2\text{H}_2\text{O} = 4\text{NHO}_3$ azot turşusu yaradır ki, bu da nəfəs yollarının zədələnməsinə və ağ ciyərin şişməsinə səbəb olur.

Azot oksidləri fotokimyəvi proseslərdə iştirak edir. Havada fotokimyəvi çirklənmənin səviyyəsi avtomobil nəqliyyatının hərəkət rejimi ilə sıx əlaqədardır. Səhər və axşam nəqliyyatın intensiv işi zamanı atmosfərə külli miqdarda azot-oksidi və karbohidrogen qazları atılır. Bunlar bir-biri ilə reaksiyaya girərək, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, havanı fotokimyəvi çirkləndirir. Ürək-damar və nəfəs yolları xroniki xəstəliyi olan insanlar azot oksidlərinə çox həssas olurlar.

Atmosferə atılan tozların mənbəyi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, fırtınalar, torpağın eroziyası, vulkan puskürməsi və dəniz tullantıları hesab olunur. Atmosferə atılan tozların və aerosolların 10-20%-i insanların fəaliyyətinin nəticəsidir. Tozlar əsasən tikinti materialları, sement istehsalı, dağ-mədən işləri və tikinti işləri zamanı ətrafa atılır, həmçinin nəqliyyatın işlənməsi zamanı yaranır.

Tozlar və aerosollar təkcə insanların nəfəsalmalarını çətinləşdirmir. Onlar həmçinin yerdən istiliyin qayıtmasına maneçilik törədir, yerə istiqamətlənmiş günəş şüalarını əks etdirir və bunlar da iqlim dəyişməsinə səbəb olur.

Artıq müəyyən edilmişdir ki, qaz halında olan tullantıların ən çox yayılmış mənbələri aşağıdakılardır:

-nəqliyyatdan ayrılan zərərli qazlar;

-istehsalat proseslərinə ayrılan qazlar, yəni qaz halında olan istehsalat tullantıları.

Havanı daha çox çirkləndirən mənbə hal-hazırda nəqliyyat vasitələri, xüsusilə avtomobillərdir. Nəqliyyat ətraf mühitə, yəni insanların həyatına güclü təsir göstərir. Şəhərlər böyüdükcə nəqliyyat problemi kəskin hal alır. Bəzi şəhərlərdə onların buraxdığı qazlar hava çirkləndirən qazların 68-80%-ni təşkil edir.Əvvəllər buna əhəmiyyət verilmirdi, çünki avtomobillərin sayı az olduğuna görə bu, ətraf mühit üçün o qədər də qorxulu sayılmırdı. Lakin, hal-hazırda bu ciddi problemə çevrilmişdir.

Məlum olduğu kimi, dünyanın avtomobil parkında 600 milyondan çox maşın vardır. Azərbaycanda onların sayı 1 milyondan çoxdur. Maşınların hərəkəti nəticəsində atmosfərə küllü miqdarda zərərli qaz ötürülür. Bu qazlar ətraf mühiti, o cümlədən insanları zərərliyə gətirərək onları müxtəlif xəstəliklərə düşür edir. Hal-hazırda Avropanın üç böyük şəhərində-Afina(Yunanıstan),Paris(Fransa) və Milanda (İtaliya) avtomobil hərəkəti çox yüksək olduğu üçün bir sıra xəstəliklər yayılmışdır. Ona görə də bu şəhərlərin əhalisi arasında ölüm halları daha çoxdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, havanın çox çirklənməsi ciyər, şiş, dəri, bronxit və başqa xəstəliklərin mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Məsələn, məlumat verilir ki,havada 0,049 mq/m³ kükürd qazı olduqda ümumi xəstələnməni artırır, karbon 2-oksidi qazının havada miqdarı 0,1 %-dən artıq olduqda isə ürək-damar sisteminin pozulmasına səbəb olur.

Bütün sənaye şəhərlərində havanın çox çirklənməsi nəticəsində smog əmələ gəlir (smog ingiliscə tüstü, duman deməkdir). Qaz, toz, duman hissəciklərinin qarışığına smog deyilir. Bu hadisə çox təhlükəli bir prosesin nəticəsidir. Bunun səbəbi günəş işığının təsirində avtomobil tullantılarında

olan karbohidrogen-karbon-2 oksid qarışığından mürəkkəb fotokimyəvi çevrilmələrin baş verməsidir. Bu yolla alınan fotokimyəvi duman adlanır. Bu dumanın tərkibində elə zəhərli maddələr olur ki, onlar da canlı aləm üçün daha təhlükəli amildir.

Havaya daxil olan hissəciklər günəş radiasiyasını udaraq havanı dumanlaşdırıb boz-qırmızımtıl rəngə çevirir. Ən dəhşətlisi isə budur ki, müəssisələrdən və nəqliyyat vasitəsindən atmosfərə buraxılan karbon və azot oksidləri, kükürd qazı qurğuşun birləşmələri, toz və his havada toplaşaraq dumanla birləşir və insan orqanizminə öldürücü təsir göstərən, qeyd edildiyi kimi, “smoq” adlı qarışıq əmələ gətirir.

1930-cu illərdən başlayaraq ABŞ-ın Los-Anceles şəhəri üzərində ilin isti vaxtlarında «smoq», yəni 70% nəmliyi olan duman görünməyə başladı. Bu hadisə, yuxarıda göstərildiyi kimi, «fotokimyəvi duman» adlandırıldı.

Belə ki, «smoqun» əmələ gəlməsi üçün günəş şüası lazımdır. Bu şüalar avtomobillərin havaya buraxdığı karbon və azot oksidi qarışığından mürəkkəb fotokimyəvi çevrilmələr, maddələr yaradır. Belə maddələr öz zəhərlik dərəcəsinə görə atmosferdə olan digər çirkləndirici maddələrdən dəfələrlə yüksək olur.

Fotokimyəvi duman pis qoxuya malik olub görünüşü kəskin aşağı salır, adamların gözləri, burun və boğaz qişalarını xəstələndirir, boğulma, ağciyər və bronx-asma xəstəliyini kəskinləşdirir.

Fotokimyəvi duman bitkiləri də zədələyir, əvvəlcə yarpaqlar gümüşü və ya mis rəngini alır, sonra isə solur.

Fotokimyəvi dumanlar metalları korroziyaya igradır, rezin və sintetik rənglərin catlamasına səbəb olur, paltarı korlayır, nəqliyyatın işinə maneçilik törədir.

Fotokimyəvi dumanların əsas səbəbi avtomobillərin iş zamanı buraxdığı qazlardır. Yüngül avtomobillər hər km-də 10 qrama qədər azot

oksidi ayırır. Böyük avtomobil parkı olan Los-Ancelesdə ilin 260 günündə temperatur inversiyası müşahidə olunur.

Səhər saatlarında havada çoxlu miqdarda işlənmiş qazlar toplanır, günortaya yaxın fotokimyəvi duman əmələ gəlir.

Günün 2-ci yarısında istiliyin artması nəticəsində inversiya zəifləyir, «smoq» yuxarıya doğru qalxır. Hazırda dünyanın bir sıra böyük şəhərlərində Nyu-York, Çikaqo, Boston, Tokio, Milan və başqalarında da fotokimyəvi duman əmələ gəlir. Bu, əsasən, avtomobillərin həddən çox olması ilə bağlıdır. Məsələn: dünyanın yollarında eyni vaxtda 300 mindən artıq avtomobil hərəkət edir. Los-Ancelesin havasını 4,0 mln, Parisin havasını 1 mln.-a qədər avtomobil çirkləndirir. Belə şəhərlərdə avtomobillərin buraxdığı qazların dərəcəsi 90%-ə qalxır.

«Smoq» hadisəsi acı nəticələr vermişdir. London şəhərində sıx dumanlar 1948, 1952, 1956, 1957 və 1962-ci illərdə qeydə alınmışdır. 1952-ci il dekabrın 5-9 arasında Londonun üzərində dayanan «smoq»dan 4 mindən çox adam ölmüşdür. İngiltərə mütəxəssisləri müəyyən etmişlər ki, bu qarışıqın tərkibində bir neçə yüz ton tüstü və sulfat anhidridi ölmüşdür. Bu səbəbdən 1956-cı ilin yanvarında Nyu-Yorkun üzərində 96 saat qalan «smoq» nəticəsində 400-ə yaxın adam zəhərlənib ölmüşdür. Zəhərli qazların miqdarı (kükürd anhidridi, azot oksidi, aldehidlər, xlorlu karbohidrogenlər) havada adi haldan 5-6 dəfə çox olmuşdur. Belə hadisə 2010-cu ilin yayında Moskva üzərində də baş vermişdir.

Dəmiryol vağzalları və onların ətraf ərazilərinin atmosferi parovozlar və teplovozlar tərəfindən çirklənir. Hazırda çox ölkələrdə, o cümlədən respublikamızda çəkisi qüvvə elektrikle əvəz olunduğundan bu sahədə çirklənmə xeyli aşağı düşmüşdür. Lakin, təəssüflə qeyd edilməlidir ki, havanın lokal çirklənməsi daş kömür və digər ağır yanacaqla işləyən dəniz və çay gəmiləri tərəfindən də müşahidə olunur.

Hava nəqliyyatı da hazırda havanı çirkləndirən mənbə sayılır. J.Detriyə görə, reaktiv təyyarələr uçuş zamanı aşağıdakı qədər zərərli qarışıqlar ayırır:

aldehidlər-0,7 kq/m³, CO₂-6,5 kq/m³, karbohidrogenlər- 1,7 kq/m³, azot oksidləri-4,4 kq/m³. Dizel mühərrikləri ilə işləyən traktor və kombaynlar da havaya zərərli komponentlər buraxmaqla onu çirkləndirir.

Məlumat verildiyi kimi, dünyanın ən böyük şəhərlərindən olan Los-Ancelesdə 4 milyondan çox avtomobil hərəkət edir. Bu avtomobillərdən atmosfərə hər gün şəhəri zəhərləyən 12-15 min ton qaz ötürülür. Bunu nəzərə alan müvafiq idarələr Los-Ancelesdə fasiləsiz fəaliyyət göstərən avtomatik cihazlardan istifadə edir. Həmin cihazlar atmosferdəki zərərli qazların miqdarını ölçür. Bu qazların atmosferdəki qatılığı nəzərdə tutulmuş sərhəddi keçdikdə avtomatik cihaz xüsusilə sirena tipli səs çıxardır. Sürücülər başa düşürlər ki, atmosferdə tullantı qazların miqdarı normadan atırıqdır. Ona görə də sürücülər maşınları dayandırır və avtomatik cihazın icazə signalını gözləyir. Zərərli qazların qatılığı yol verilən normaya qədər azaldıqda cihaz icazə signalı verir və maşınlar yenidən hərəkət edir.

Haqlı olaraq qeyd olunur ki, bu yolla Los-Anceles kimi iri sənaye mərkəzinin ekoloji vəziyyətini qaydaya salmaq, «sağlam» atmosfer havası yaratmaq mümkün deyil. Bunun üçün beynəlxalq aləmdə təsirli tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmək lazımdır.

Məlumat üçün qeyd edək ki, yalnız 2009-cu ildə respublikamız üzrə nəqliyyat vasitələrindən atmosfərə 500 min tondan artıq zərərli maddə atılmışdır. Avtomobillərin tüstü qazlarının tərkibində 200-dən çox maddə, o cümlədən insan həyatı üçün çox qorxulu olan konserogen karbohidrogenlər və qurğuşun birləşmələri vardır. Respublikamızın, həmçinin Aran iqtisadi rayonunun iri şəhərləri sayılan Mingəçevir, Yevlax ekoloji cəhətdən əlverişsiz şəhərlər olmasına baxmayaraq, üzərində hələlik fotokimyəvi duman müşahidə olunmamışdır. Lakin, dövlət səviyyəsində lazımı işlər

görülməzsə, yaxın zamanlarda həmvətənlərimiz belə bir təhlükənin şahidi ola bilər.

Azərbaycan inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturuna malikdir. Ekoloji baxımdan nəqliyyatın istismarının səviyyəsi çox aşağıdır. Nəqliyyat vasitələrinin əksəriyyəti köhnədir. Onların modelləri əsas texniki göstəricilərinə görə inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal edilən nəqliyyat vasitələrindən çox geri qalır. Köhnə, istismar müddəti çoxdan başa çatmış, ucuz qiymətlə xarici dövlətlərdən gətirilmiş texniki cəhətdən yararsız avtomobillərin istismarı nəticəsində şəhərlərin havasına külli miqdarda zərərli qazlar buraxılır.

Qeyd edək ki, böyük sənişin avtobuslarının çoxu az sənişin tutumu olan mikroavtobuslarla əvəz edilmişdir. Bunun nəticəsində yollarda tıxaclar yaranır, havaya buraxılan zərərli qazların miqdarı dəfələrlə artır.

Respublikamızda hazırda avtomobillərdən atılan tullantıların zərərlik hədlərini müəyyənləşdirən ekoloji təhlükəsizlik standartları yoxdur. Bu günədək keçmiş SSRİ-nin standartları əsasən qüvvədə qalır, bu standartlar isə müasir beynəlxalq tələblərə cavab vermir. Avtomobillərin ekoloji göstəricilərinə nəzarət tələb olunan səviyyədə deyildir.

Əksər avtomobil magistralları, şəhər, rayon mərkəzləri və kənddaxili yolların standartlara cavab verməmək səviyyədə olması, bir çoxunun isə yararsız hala düşməsi və ya sıradan çıxması avtonəqliyyat tərəfindən ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin miqdarının daha da artmasına səbəb olur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, atmosferin qlobal çirklənməsi bəşəriyyət üçün ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ona görə də ekologiyanın qlobal problemləri ilə dünya dövlətlərinin müvafiq qurumları və BMT-in ekologiya ilə məşğul olan strukturları məşğul olmalıdır.

Azərbaycanın, o cümlədən Aran iqtisadi rayonunun iri şəhərlərinin ekoloji vəziyyəti heç də ürək açan deyildir. Onu demək lazımdır ki, bütün çirkli sənaye

obyektlərini və nəqliyyat vasitələrini tamamilə dayandırsaq belə, şəhərlərin ekologiyasını sağlamlaşdırmaq tezliklə mümkün olmayacaqdır. Çünki torpağın yığılıb qalmış neft məhsullarından qızmar günəşli günlərdə havaya külli miqdarda ziyanlı karbohidrogen qazları buxarlanır. Hesablamalar göstərmişdir ki, 300 qram benzin buxarlandığında 200 kubmetr həcmində havanı zəhərləyir.

Məlumdur ki, kimyəvi tərkibin zənginiliyinə və kükürdün azlığına görə Azərbaycan neftinin əvəzi yoxdur. Belə ki, ondan yüksək keyfiyyətli motor yanacağı və sürtkü yağları, həmçinin müxtəlif çeşidli neft-kimya məhsulları almaq asandır, onun emalı zamanı ətraf mühitə atılan zəhərli maddələrin miqdarı az olur. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, İkinci Dünya Müharibəsi illərində ən yüksək oktanlı benzin əsasən Azərbaycan neftindən alınır. Haqlı olaraq qeyd olunur ki, ötən müddətdə biz yerimizdə saymışıq. Başqa ölkələr isə yeni texnologiya tətbiq etməklə yanacağın keyfiyyətini xeyli yaxşılaşdırmışdır. İndi neft çıxarılan xarici ölkələrin əksəriyyətində benzinin oktan ədədi 91-dən aşağı deyildir. Yaxın illərdə bu rəqəm ən azı 95 olacaqdır. Həmin ölkələrdə çoxdandır ki, yanacaqlara qurğunun əsasında sintez edilmiş və canlı aləm üçün olduqca ziyanlı sayılan etil mayesi qatılmaz.

Bizdə isə hələlik benzinin tələb edilən oktan ədədi etil mayesinin hesabına əldə olur. Məhz bu etil mayesi ətraf mühiti ciddi surətdə zəhərləyir, canlı aləmə bəlalar gətirir. Məsələn, Şotlandiya alimləri 154 uşağı müayinə edərək belə nəticəyə gəlmişlər ki, onların yarısı normal inkişaf edir, qalanlarının inkişafı isə tomozlanmışdır və bu uşaqların ağıldan kəmliyinin səbəbi qanda qurğunun zəngiliyidir. Buna görə etil mayesindən istifadə edilməsi qadağan olunmalıdır. Xarici ölkələrin əksəriyyətində həmin addım çoxdan atılmışdır.

Zəhərli benzin istehsalı respublikamıza böyük ziyan vurmaqla yanaşı, keyfiyyətli neftimizin dəyərini də aşağı salır. Beləliklə, motor yanacaqlarımız və sürtkü yağlarımız dünya standartlarından xeyli geri qalır və dünya bazarına yol tapa bilmir. Məhz belə olub ki, xarici ölkələr bizdən yanacaq və sürtkü yağı deyil, xam neft almaq istəyirlər.

Xəzər dənizinə axıdılan neft, sənaye suları, kanalizasiyalar Xəzəri, demək olar ki, yararsız hala salır. Məsələn, 1970-ci ildə Xəzər dənizinə axıdılan çirkabın həcmi 50 min tondan bir qədər çox idisə, həmin göstərici artıb 2009-cı ildə 100 min tondan artıq olmuşdur. Hazırda Azərbaycanda şəhərlər üzrə atmosfer tullantılarının 2,1 %-i Mingəçevirin, 4,5%-i Şirvanın payına düşür. Lakin, ətraf mühitə atılan sənaye tullantılarının təmizlənməsi işi respublikada pis təşkil edilmişdir. Yalnız onu demək kifayətdir ki, son məlumatlara görə, Azərbaycanda atmosferi çirkləndirən 22,3 min mənbədən ancaq 8,8 mini və ya 39,6 %-i təmizləyici qurğularla təchiz olunmuşdur. Bu rəqəm ayrı-ayrı sənaye müəssisələrində 27-69 % arasında dəyişir. Müşahidələr göstərmişdir ki, qaztəmizləyici qurğuların 20%-i səmərəli deyil, ya da sadəcə olaraq işləmir. Məlumat verilir ki, qaztəmizləyici qurğularla Şirvan 43%, Mingəçevir isə 54% təchiz olunmuşdur. Bu rəqəmlər isə çox kiçikdir və heç vaxt məqbul sayıla bilməz.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra onun iri şəhərində istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu şəhərlər arasında Mingəçeviri, Şirvanı, Yevlaxı və s. göstərmək olar. Lakin, yeni istehsal müəssisələri yaradılan zaman ətraf mühitin qorunması ön plana çəkilməlidir.

Qeyd olunur ki, hal-hazırda Mingəçevirdə tullantıların 91,2 %-i elektrik stansiyalarının, Şirvanda isə ətraf mühitə atılan tullantıların 78%-i «Şirvanneft» neftqazçıxarma idarəsinin üzərinə düşür. Bunlardan başqa, son illərdə Mingəçevir və Şirvanda yeni enerji bloklarının işə salınması, yanacaq kimi kükürlü mazutdan istifadə edilməsi nəticəsində atmosferi zəhərləyən maddələr uyğun olaraq 44 və 12 min ton artmışdır. Bütün bunlar nəinki həmin şəhərlərin ətraf mühitini çirkləndirir, hətta həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatına da ciddi ziyan vurur. Bir sözlə, ekoloji problemlər kifayət qədərdir və onlar «ekoloji fəlakət» yaranmasın deyə, təcili həll olunmalıdır. Bunları nəzərə alaraq Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Azərbaycanda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2010-2015-ci illər üçün «Kompleks Tədbirlər Planı» işləyib hazırlamışdır. Həmin planda tədbirlərin

adı,icraçı orqanlar və icra müddəti illər və mərhələlər üzrə göstərilmişdir. İnanırıq ki, qeyd olunan tədbirlər planının həyata keçirilməsi Azərbaycanda, o cümlədən Aran iqtisadi rayonunda da ekoloji vəziyyəti əsaslı surətdə yaxşılaşdıracaqdır.

Cədvəl12

**Atmosfer havasına avtomobil nəqliyyatından atılmış çirkləndirici maddələr
(min ton)**

	Cəmi	Ondan:			
		Karbon oksidləri	Azot oksidləri	Karbohidrogenlər	His və qurum
Azərbaycan Respublikası	922,4	644,5	74,1	124,6	14,2
Aran iqtisadi rayonu	114,7	83,9	11,7	13,1	4,2
Kommunal xidmətlər tərəfindən yığılmış məişət tullantılarının miqdarı					
Azərbaycan Respublikası	7304,5	6705,3	7418,7	6862,9	6962,0
O cümlədən Aran iqtisadi rayonu	497,0	294,9	317,8	440,4	426,7

Aran iqtisadi rayonu əlverişli nəqliyyat-coğrafi mövqeyə malikdir. Rayonun ərazisindən Bakı-Tbilisi,Yevlax-Ağdam-Xankəndi, Yevlax-Balakən,Bakı-Astara dəmir yolları keçir. Rayon ərazisində Kür çayının bir hissəsində çay gəmiçiliyi üçün şərait vardır.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft kəmərinə , Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin və bərpa olunan Qədim İpək Yolunun rayon ərazisindən keçməsi ilə əlaqədar olan iqtisadi rayonunun nəqliyyat iqtisadi əhəmiyyəti sürətlə artacaqdır.

İqtisadi rayonda məhsuldar qüvvələrin inkişafı ərzində Mingəçevir-Yevlax, Şirvan-Salyan-Neftçala sənaye qovşaqlarının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bərdənin sənaye mərkəzi kimi əhəmiyyəti artmaqdadır.

Aran iqtisadi rayonunun gələcək inkişafında aqrar-sənaye və ərazi-istehsal komplekslərinin genişləndirilməsi, neft və qaz kəmərləri və Qədim İpək Yolunun rayonun ərazisindən keçməsi, sıx əhali məskunlaşması, artmaqda olan işçi qüvvəsi yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafında həlledici rol oynayacaqdır.

Qeyd edək ki, böyük sənişin avtobuslarının çoxu az sənişin tutumu olan mikroavtobuslarla əvəz edilmişdir. Bunun nəticəsində yollarda tıxaclar yaranır, havaya buraxılan zərərli qazların miqdarı dəfələrlə artır.

Respublikamızda hazırda avtomobillərdən atılan tullantıların zərərlik hədlərini müəyyənləşdirən ekoloji təhlükəsizlik standartları yoxdur. Bu günədək keçmiş SSRİ-nin standartları əsasən qüvvədə qalır, bu standartlar isə müasir beynəlxalq tələblərə cavab vermir. Avtomobillərin ekoloji göstəricilərinə nəzarət tələb olunan səviyyədə deyildir.

Əksər avtomobil magistralları, şəhər, rayon mərkəzləri və kənddaxili yolların standartlara cavab verməmək səviyyədə olması, bir çoxunun isə yararsız hala düşməsi və ya sıradan çıxması avtonəqliyyat tərəfindən ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin miqdarının daha da artmasına səbəb olur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, atmosferin global çirklənməsi bəşəriyyət üçün ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ona görə də ekologiyanın global problemləri ilə dünya dövlətlərinin müvafiq qurumları və BMT-in ekolojiya ilə məşğul olan strukturları məşğul olmalıdır.

Ekoloji baxımdan nəqliyyatın istismarının səviyyəsi çox aşağıdır. Nəqliyyat vasitələrinin əksəriyyəti köhnədir. Onların modelləri əsas texniki göstəricilərinə görə inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal edilən nəqliyyat vasitələrindən çox geri qalır. Köhnə, istismar müddəti çoxdan başa çatmış, ucuz

qiymətlə xarici dövlətlərdən gətirilmiş texniki cəhətdən yararsız avtomobillərin istismarı nəticəsində şəhərlərin havasına külli miqdarda zərərli qazlar buraxılır.

Qeyd edək ki, böyük sənişin avtobuslarının çoxu az sənişin tutumu olan mikroavtobuslarla əvəz edilmişdir. Bunun nəticəsində yollarda tıxaclar yaranır, havaya buraxılan zərərli qazların miqdarı dəfələrlə artır.

Respublikamızda hazırda avtomobillərdən atılan tullantıların zərərlik hədlərini müəyyənləşdirən ekoloji təhlükəsizlik standartları yoxdur. Bu günədək keçmiş SSRİ-nin standartları əsasən qüvvədə qalır, bu standartlar isə müasir beynəlxalq tələblərə cavab vermir. Avtomobillərin ekoloji göstəricilərinə nəzarət tələb olunan səviyyədə deyildir.

Əksər avtomobil magistralları, şəhər, rayon mərkəzləri və kənddaxili yolların standartlara cavab verməmək səviyyədə olması, bir çoxunun isə yararsız hala düşməsi və ya sıradan çıxması avtonəqliyyat tərəfindən ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin miqdarının daha da artmasına səbəb olur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, atmosferin global çirklənməsi bəşəriyyət üçün ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ona görə də ekologiyanın global problemləri ilə dünya dövlətlərinin müvafiq qurumları və BMT-in ekologiya ilə məşğul olan strukturları məşğul olmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1. Respublika ərazisinin 21%-ni, əhalisinin 25%-ni təşkil edən Aran iqtisadi rayonun kifayət qədər karbohidrogen ehtiyatları, hidroenerji resursları, istehlak bazası, əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi rayonun inkişaf surətini artırان amillərdəndir.
2. Rayonda respublika neft hasilatının 0,9%-i istehsal olunur. Neft və qaz hasilatını artırmaq məqsədilə bu sahəyə xarici investisiyalar cəlb edilməli, mütərəqqi texnika və texnologiya geniş tətbiq edilməlidir.
3. İstehsal edilən elektrik enerjisinin həcmi daha da artırmaq üçün bütün stansiyalarda köhnəlmiş avadanlıqlar yeniləri ilə əvəz edilməli, yeni enerji blokları tikilib istifadəyə verilməlidir.
4. Maşınqayırma məhsullarına tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq mövcud müəssisələrin qurulması və modernləşdirilməsi zəruridir.
5. İqtisadi rayon respublikanın ən böyük kənd təsərrüfatı rayonu olduğunu nəzərə alaraq burada kənd təsərrüfatı maşınqayırma sahələrinin yaradılması məqsəduyğundur.
6. Yüngül və yeyinti sənayedə yerli xammallardan istifadə olunmaqla yeni çeşiddə məhsulların istehsalının artırılması və ərazi üzrə genişləndirilməsi vacibdir. Bu, əmək ehtiyatından istifadəyə müsbət təsir göstərir.
7. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün pay torpaqlarının istifadəsinin intensivliyi artırılmalı və meiorativ tədbirlər genişləndirilməlidir.
8. Neft,qaz kəmərlərinin çəkilişi və Qədim İpək Yolunun yeniləndirilməsi ilə bağlı ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması vacibdir.
9. Yol kənarlarında yaşıllıq zolaqlarının salınması ərazinin torpaq, iqlim şəraitinə müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Ə.H. Şirvan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı istehsalının ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi problemləri. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı.Bakı,1995.
2. Eminov Z.N. Azərbaycan əhalisi. Bakı,2005
3. Muradov Ş.M. Azərbaycan SSR-də qadın əmək ehtiyatlarından istifadənin ictimai-iqtisadi problemləri.Bakı,1974.
4. Muradov Ş.M. Azərbaycan SSR əmək ehtiyatları.Bakı,1987.
5. Nadirov A.A. Azərbaycanda sənayenin səmərəli yerləşdirilməsinin iqtisadi problemləri.Bakı "Elm",1974.
6. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı məsələləri. Bakı,Elm,2001.
7. Nuriyev Ə.X. Məhsuldar qüvvələrin respublika daxilində yerləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsinin sosial-iqtisadi problemləri. Bakı,Elm,1982.
8. Azərbaycanın regionları.Statistik məcmuə.Bakı,2006.
9. Azərbaycanın əhalisi.Statistik bülleten.Bakı,2006.
- 10.Regionların sosial-iqtisadi inkişafı(2004-2008-ci illər). Statistik məcmuə.Bakı,2007.
- 11.Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası.Bakı-2003.
- 12.R.H.Məmmədov. Azərbaycanın respublika daxili iqtisadi rayonları."Maarif" Bakı-1984.
- 13.T.B.Hüseynov,R.H.Məmmədov "Ərazi istehsal kompleksləri xalq təsərrüfatı kompleksi sistemində" Bakı 1991.
- 14.R.H.Məmmədov, T.B.Hüseynov, A.A.Hüseynov "Məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi" Maarif-1992

1990-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı müəssisələrində əkinlərə mineral və üzvi gübrələrin verilməsi

İllər	Cəmi, min ton		Hər ha əkinə, kq		O cümlədən											
					Taxıla		Pambığa		Tütünə		Kartofa		Tərəvəz,bostan		Üzümlüklərə	
	mineral gübrə	üzvi gübrə	mineral gübrə	üzvi gübrə	mineral gübrə	üzvi gübrə	mineral gübrə	üzvi gübrə	mineral gübrə	üzvi gübrə	mineral gübrə	üzvi gübrə	mineral gübrə	üzvi gübrə	mineral gübrə	üzvi gübrə
1990	139,3	2815,9	87	1,5	92	0,7	144	2,3	221	7,7	131	5,2	233	10,2	70	-
1995	11,4	616,3	10	0,5	10	0,3	21	1,0	42	5,0	15	2,5	20	4,6	1	0,6
2000	40,5	22,5	4	2,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2005	77,3	0,0	17,1	0,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2012	132,2	0,0	22,8	0,0	22,0	0,0	42,0	0,0	3,0	0,0	3,0	0,0	7,0	0,0	20,6	0,0

2000-2007-ci illərdə kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən alınan cüzi miqdarda mineral və üzvi gübrələrun uçotu aparılmamışdır.

1990-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ərzaq məhsullarının adambaşına istehsalı və istehlakı

Məhsul növləri	Tələbat	Adambaşına istehsal				Adambaşına istehlak				İstehlakın tələbatda xüsusi çəkisi, %			
		1995	2000	2005	2012	1995	2000	2005	2012	1995	2000	2005	2012
Taxıl	150	116	190	251	286	150	155	100	165	100,0	103,3	66,7	110,0
Şəkər	38	4	6	4	22	14	17	12	16	36,8	44,7	31,6	42,1
Tərəvəz	123	56	99	136	143	79	103	111	114	64,2	83,7	90,2	92,7
Kartof	80	20	59	131	126	38	47	55	57	47,5	58,8	68,8	71,3
Meyvə və giləmeyvə	72	43	57	73	81	64	61	62	63	88,9	84,7	86,1	87,5
Bostan bitkiləri	23	6	33	44	48	30	26	24	25	130,4	113,0	104,3	108,7

ADİU-nin Magistratura Mərkəzinin " Ekologiya" ixtisası üzrə

Talıbova Könül Salman qızının

"Aran iqtisadi rayonunun soail-iqtisadi inkişafı, yaranan ekoloji problemlər və həllinin bəzi istiqamətləri" mövzusunda yerinə yetirdiyi magistr dissertasiya işinin

Referatı

Mövzunun aktuallığı. Respublikamızın əkinçilik regionu olan Aran iqtisadi regionunun torpaq örtüyü əsas etibarilə boz və açıq-şabalıdı torpaqların müxtəlif növlərindən ibarətdir. Bu torpaq növlərindən əlavə , ərazinin müxtəlif sahələrində çəmən-bataqlıq, şoranlaşmış və qumsal torpaqlara da təsadüf edilir. Boz torpaq və onun ayrı-ayrı növləri başlıca olaraq Kür-Araz ovalığında yayılmışdır.

İqtisadi regionun yaşayış üçün əlverişli təbii şəraiti və iqtisadi-coğrafi mövqeyi əhalinin məskunlaşmasında mühüm rol oynamışdır. İqtisadi regionun ümumi əhalisinin sayı 1,7 mln.-dan çox olmaqla ölkə əhalisinin 20,4 faizinin təşkil edir. İqtisadi regionda əhalinin orta sıxlığı hər kvadratkilometrə 78 nəfər təşkil edir.

Aran iqtisadi regionunun əsas təbii sərvətləri bol günəş enerjisindən, Kür və Araz çaylarının su ehtiyatlarından və əkinə yararlı geniş torpaq fondundan ibarətdir. Aran iqtisadi regionunda həm yeraltı, həm də yerüstü yanacaq-energetika mənbələri mövcuddur. Yeraltı sərvətlərə, yaxud enerji daşıyıcılara, əsasən neft, təbii-qaz ehtiyatları, yodlu və bromlu mədən suları, müxtəlif tikinti materialları daxildir. Aran iqtisadi regionu Azərbayanda istehsal edilən neftin 16%-ni, təbii qazın 15%-ni, quruda çıxarılan neftin isə 40%-ni verirdi.

Aran iqtisadi regionu ölkə əhəmiyyətli magistral nəqliyyat xəttləri (dəmir, şose yolları) üzərində yerləşir. Bakı şəhərini ölkənin əsas iqtisadi rayonları, həmçinin Gürcüstan, İran və Türkiyə respublikaları birləşdirən nəqliyyat yolları bu regionun ərazisindən keçir. Eyni zamanda Avropa və Asiyadan çarpaz şəkildə keçən marşrutlar şəbəkəsini əks etdirən və 33 ölkədən keçən məşhur İpək Yolu bu regionun ərazisindən keçir.

Aran iqtisadi regionunda sənaye nisbətən inkişaf etmişdir. Regionun sənayesi, əsasən onun cənub-qərbində (Şirvan, Salyan, Neftçala) və şimal-qərbində (Mingəçevir və Yevlax şəhərlərində) cəmlənmişdir. Bu baxımdan rayonun sosial iqtisadi inkişafının araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Aran İqtisadi rayonunda təsərrüfatın dərinədən öyrənilməsi, onun xarakterik xüsusiyyətləri, əldə olunan nəticələr və yeni təkliflərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın vəzifələr dairəsi dissertasiya işinin strukturundan irəli gələrək araşdırılmışdır.

Tədqiqatın predmet və obyekt. Tədqiqatın obyekt kimi problemləli vəziyyəti yaradan və öyrənilmə üçün seçilmiş proses, hadisə, predmeti kimi isə bu obyektin həddlərində olanlar nəzərdə tutulur. Bu baxımdan dissertasiya işinin predmeti bütövlükdə sosial iqtisadi inkişafın mahiyyəti, onun birləşmə imkanları, forma və metosların öyrənilməsi ilkə səciyyələnir. Burada dövlət proqramları əsas götürülür.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Tədqiqatın informasiya bazasını araşdırılan mövzu üzrə yerli və xarici müəlliflərin elmi işləri, rəsmi və biblioqrafik mənbələr təşkil edir. Tədqiqatın alətlər bazası kimi daha çox nəticə verə bilən elmi dərkətmə, işlənilib hazırlanmış cədvəllər, araşdırmalar və təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Elmi dərkətmə metodları kimi empirik tədqiqatlar

metodundan (müqayisəetmə və s.), həm empirik, həm də nəzəri tədqiqat səviyyəsində istifadə olunan metodlardan, həmçinin nəzəri tədqiqat metodundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində aparılan araşdırmalar əvvəlki ümumi yanaşmalardan özünün kompleksliliyi ilə fərqlənir, iqtisadi inkişafın bu günü araşdırılmaqla yaranan ekoloji problemlər müəyyənləşdirilir və onların həlli istiqamətləri göstərilir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Elmi tədqiqatın nəticələri kimi əldə olunan təkliflər praktiki əhəmiyyətliyə malikdirlər və təcrübədə istifadə oluna bilər.